

Az evangéliumi mise énekei

Az ordinárium a német evangélikus liturgiai hagyományban

Lezárva: 2024. május 26.

Jelige: CRX189

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS.....	3
I.1. Negatív és pozitív liturgiai identitás	3
I.2. Az evangéliumi mise és az ordinárium fogalma	3
II. AZ EVANGÉLIUMI MISE ŐSTÍPUSAI: AZ ELSŐ NÉMET MISE-ADAPTÁCIÓK AZ 1520-AS ÉVEKBEN.....	5
II.1. Kaspar Kantz (1522).....	5
II.2. Johannes Oecolampadius (1523/1526)	6
II.3. Thomas Münzer (1524).....	7
II.4. A strasbourgi mise (1524).....	8
II.5. Három nürnbergi mise (1524-1525)	9
II.6. Wormsi mise (1524)	11
II.7. A brémai mise (1525)	12
III. AZ EVANGÉLIUMI MISE ALAPTÍPUSAI: LUTHER WITTENBERGI MISÉI... 14	
III.2. A Formula Missae (1523)	14
III.3. A Deutsche Messe (1526)	21
IV. AZ EVANGÉLIUMI MISE KIFORROTT TÍPUSAI: A LUTHERÁNUS LITURGIKUS BAROKK ISTENTISZTELETI ÉLETE	25
IV.2. Drezda (17. század).....	25
IV.3. Lipcse (18. század).....	28
V. ÖSSZEFOGLALÁS.....	33
V.1. A negatív liturgikus identitás mint teológiai keret	33
V.2. Az ordinárium evangélikus teológiai értelmezése mint a pozitív liturgiai identitás paradigmája	36
VI. BIBLIOGRÁFIA	41
VI.1. Rövidítések.....	41
VI.2. Szakirodalom.....	43
VI.3. Internetes források.....	52

I. BEVEZETÉS

I.1. Negatív és pozitív liturgiai identitás

Vajta Vilmos 1952-ben megjelent *Theologie des Gottesdienstes bei Luther* című munkájában többek között arra is felhívta a figyelmet, hogy Luther miseáldozatot illető kritikája olyannyira beárnyékolja a reformátor miseliturgiával kapcsolatos gondolatait, hogy sokszor megfeledkezünk arról, hogy milyen pozitívan beszélt a liturgia szépségéről, gazdagságáról, értékeiről.¹ Vajta megállapítását azonban úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az evangélikus istentisztelet lényegét gyakran negatív, elhatárolódó önmeghatározás (identitás)² segítségével könnyebb jellemezni mint önállóan, az elhatároló jelzők használatának mellőzésével. Arra, hogy Luther istentiszteleti reformját mennyire kézenfekvő az elhatárolódás felől megragadni, kiváló példát ad Manfred Josuttis megfogalmazása, aki szerint Luther liturgiai reformja *antimeritorikus*, *antiszakramentális*, *antihierarchikus*, *antireformista*, *antispirituális* és *antiszubjektivist*a volt azért, hogy kétfrontos küzdelemben a római egyház miséjével és a rajongók újításaival szemben határozta meg magát.³ Ebben a helyzetben alapvető kérdéssé válik, hogy lehetséges-e pozitív identitásjelzőkkel meghatározni az evangélikus istentisztelet lényegét. Jelen dolgozat „evangéliumi mise” fogalmának használatával, valamint annak értelmezésével éppen erre vállalkozik, amikor a következőkben a lutheránus liturgiátörténet első felének keresztmetszetét, és vele együtt az evangélikus liturgikus identitás teológiai alapjait az öt ordinárium-ének egységét őrző evangéliumi mise őstípusának, alaptípusának és érett típusának ívét követve releváns szertartáskönyvek, helyi úzusok és liturgikai állásfoglalások vizsgálatával rajzolja meg.

I.2. Az evangéliumi mise és az ordinárium fogalma

A „mise” kifejezés szűkebb értelemben a római katolikus hagyomány szerint a püspök vagy a pap által vezetett vasárnapi főistentiszteletet jelenti, tágabb értelemben azonban minden olyan liturgikus ünneplést jelöl, amely szerkezetileg megfelel ennek a formának. E formai egység azonban a közkeletű felfogással ellentétben nem akkor teljesül, ha a teljes – ha úgy tetszik „úrvacsorai” – istentiszteletet az ige és a szentségi liturgia, a *liturgia verbi* és a *liturgia eucharistia* kettőségében vizsgáljuk, hanem akkor, ha az öt miseének, vagyis az

¹ VAJTA 1952, 49. o.

² A liturgiai identitás kérdésről lásd: RASCHZOK 2020.

³ JOSUTTIS 1982, 29-39. o.

ordinárium teológiai egységében és kontinuitásában definiáljuk.⁴ Az ordinárium ugyanis nem csupán a liturgikus tételek egy elkülöníthető csoportja, hanem az *ordo*, vagyis az egész istentisztelet rendjének meghatározója, amely egyben a *proprium*, vagyis a változó tételek helyét is kijelöli.⁵

Az mise kifejezés előtt használt „evangéliumi” jelző pedig a reformáció lutheri ágához köthető liturgikus reformban megtisztult miseformára utal. Az Ágostai Hitvallás XXIV. cikkét (*De Missa*) bevezető mondatok ugyanis arról tesznek bizonyosságot, hogy „[h]amisan vádolják gyülekezeteinket azzal, hogy eltörlik a misét. A mise megmaradt nálunk és a legnagyobb áhítattal ünneplik. A megszokott szertartásokat is majdnem mind megtartják, csak a latinul énekelt részekhez kapcsolódnak néhány helyen német énekek, amelyek azért kerültek oda, hogy a népet tanítsák.”⁶ A hitvallás teológiai súlypontját adó hit által való megigazulás elve ennek értelmében az istentiszteletnek elsősorban nem a külső formáit vagy lefolyását, hanem inkább annak belső lényegét és tartalmát változtatta meg.⁷ Szintén erről foglalt állást Luther is a *Formula Missae* című iratának⁸ bevezetésében: „...mindenekelőtt megvalljuk, hogy sosem állt és nem is áll szándékunkban megszüntetni minden istentiszteletet, hanem azt akarjuk megtisztítani, ami most szokásban van, de a lehető legrosszabb betoldások elrontották, és az istenfélő gyakorlatot kívánjuk felmutatni. Mert hiszen nem akarjuk elvitatni, hogy a mise, a kenyér és a bor vétele olyan rend, amelyet Krisztus isteni módon szerzett.”⁹ Ennek nyomán teljes joggal mondhatjuk, hogy Luther nem a mise formáját, hanem a mise teológiáját formálta át,¹⁰ amelynek lényege, hogy az istentisztelet eseménye nem mint *officium homini*, hanem mint *beneficium Dei* értelmezendő.¹¹ Luther liturgiai reformja a római egyház miséjét formai szempontból olyan adottságnak tekintette, amelynek megvan az óegyházi hagyományból történeti módon igazolható alapja, így szükségtelennek tartotta a reformációban megújult egyház istentiszteletét új, az eddigtől egészen eltérő struktúrára felépíteni.¹² Luther tehát jónak, értékesnek és megtartandónak vélte az akkori liturgiai hagyományt, a középkor folyamán kiforrott miserendet, amelyből csupán az evangéliumellenes elemeket törölte.¹³

⁴ DEEG-PLÜSS 2021. 320. o.

⁵ KALB 1965, 82. o.

⁶ BSELK 91. o.; KK 2: 43. o.

⁷ STRÁNER 1930, 73-75. o.

⁸ WA 12: 205-220. o.; LVM 3: 273-292. o.

⁹ WA 12: 206. o.; LVM 3: 274. o.

¹⁰ KAMP 2013, 59. o.

¹¹ STRÁNER 1930, 73-75. o.; SCHMIDT-LAUBER 1995, 225-226. o.; BIERITZ 2004, 453. o.; HAFENSCHER 2008a, 13. o.

¹² WICZIÁN 1942, 19. o.

¹³ KOVÁCS 2014, 17. o.

II. AZ EVANGÉLIUMI MISE ŐSTÍPUSAI: AZ ELSŐ NÉMET MISE-ADAPTÁCIÓK AZ 1520-AS ÉVEKBEN

A római egyház ősi istentiszteleti formájának, a misének evangéliumi szellemben való megreformálására és németre fordítására tett első kísérleteket nem Luthernek tulajdoníthatjuk. Julius Smend máig egyetlen összefoglaló munkájában,¹⁴ többek között, Kaspar Kantz 1522-es,¹⁵ Johannes Oecolampadius 1523-as,¹⁶ és Thomas Münzer 1523-24-es német miséjével,¹⁷ valamint más korabeli strasbourgi¹⁸ és nürnbergi¹⁹ rendtartásokkal foglalkozott. Ugyanakkor részletesen nem elemezte az 1524-es wormsí²⁰ és az 1525-ös brémai²¹ német miserendeket. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy annak ellenére, hogy Luther meglehetősen szkeptikus volt e korai miserendekkel kapcsolatban,²² ezek tagadhatatlanul részét képezik a reformáció istentiszteletteológiai útkeresésének, hiszen a tradíció őrzésének lehetőségeit illetően sokkal konzervatívabb teológiai attitűd jellemzi őket, mint Luther későbbi miserendjeit.

II.1. Kaspar Kantz (1522)

Kaspar Kantz 1522-es német *Von der Evangelischen Messe. Mit schönen Christlichen Gebeten vor und nach dem Empfang des Sakraments* című iratát a legrégebből fennmaradt német protestáns miseként tarthatjuk számon.²³ Ebben a miserendben – igeliturgia hiányában – nem szerepel a Kyrie, Gloria és Credo tétel. Mindazonáltal azt is feltételezhetjük, hogy ezeket a szöveg – teológiai szempontból kifogástalan voltuk miatt – hallgatólagosan is feltételezi.²⁴ Ebben az esetben felróható, hogy ez az istentiszteleti rend formai szempontból külön nem hangsúlyozza a *verbum et sacramentum* egységét, amely a lutheri liturgikus teológiában nem egyszerűen egymásmellettiséget, hanem teljes egymásba fonódást, szimbiózist jelentett.²⁵ Ugyanakkor Kantz miserendjében a római tradícióit megőrizve követi a Praefatiót a Sanctus és a Miatyánkot az Agnus Dei, amely itt még nem nyerte vissza *sub*

¹⁴ SMEND 1896.

¹⁵ Uo. 72-93. o.; EKO XII: 285-289. o.; HERBST 1992, 9-12. o.

¹⁶ SMEND 1896, 49-71. o. vö. RW 144-152. o.

¹⁷ SMEND 1896, 94-122. o. – EKO I: 497-504. o.; BRÄUER 1988; HERBST 1992, 50-54. o.

¹⁸ SMEND 1896, 123-159. o. vö. HERBST 1992, 59-68. o.

¹⁹ SMEND 1896, 160-190. o.

²⁰ BRUNNER 1953

²¹ SCHMIDT 1954

²² WA 17 I: 459. o.; WA 18: 123. o. (LVM 4: 273. o.) vö. BAKER 2023, 8. o.

²³ SMEND 1896, 80. o.; BRÄUER 2005, 64. o.

²⁴ HERBST 1992, 9. o.

²⁵ HAFENSCHER 2010, 179. o.

communione ének funkcióját.²⁶ Ez a miserend azonban még nem tartalmaz semmilyen utasítást vagy kottaanyagot a zenei megvalósításra vonatkozóan.²⁷

II.2. Johannes Oecolampadius (1523/1526)

A reformáció helvét irányához tartozó Johannaes Oecolampadius (1482-1531) két német istentiszteleti rendet is készített: egyet 1523-ban, *Das Testament Jesu Christi, das man bisher genannt hat die Messe*²⁸ és egyet 1526-ban, *Form und Gestalt wie der Kindertaufe Des Herrenmal und der Kranken Heimsuchung jetzt zu Basel von etlichen Prädikanten gehalten werden* címmel,²⁹ amelyek egyrészt nagyon különbözőek, másrészt igencsak elszakadnak a római mise liturgikus misetradíciójától, mivel formai tekintetben a kora-középkori prédikációs istentisztelet, a *pronaus*³⁰ mintáját követték.³¹ Pontosabban fogalmazva azonban azt kell mondanunk, hogy Oecolampadius a mise és a prédikációs istentisztelet egy sajátos szintézisét teremtetten meg,³² amely során arra törekedett, hogy az úrvacsorát szorosabban beépítse a prédikációs istentisztelet menetébe, és mindkét részt egységes istentiszteleti eseménnyé formálja. A rend kialakításakor tudatosan került a szentmiséből való kölcsönzést, ehelyett ragaszkodott a régi prédikációs istentisztelet alapformájához, amelyhez hozzátette az úrvacsora szempontjából fontos tételeket,³³ amelyek között az 1523-as rendben csak a Praefatio után következő Sanctust,³⁴ az 1526-os liturgiában pedig csak az absolutiót megelőző Kyriét találjuk meg.³⁵ Mindazonáltal Oecolampadius istentiszteleti rendjének vizsgálatakor nagyon világosan felismerhető, hogy a prédikációs liturgia és a gyülekezeti áldozás rítusának egy sajátos kombinációjával van dolgunk.³⁶ Fontos látnunk azonban azt is, hogy Oecolampadius, bár Zwingli liturgikus elveit követte,³⁷ több olyan elemet – így az

²⁶ EKO XII: 286. o.; HERBST 1992, 10-11. o.; BIERITZ 2004, 452-453. o.

²⁷ HOFMANN 2015, 77. o.

²⁸ RW 144-152. o.

²⁹ RW 153-166. o.

³⁰ Ez a jellemzően későközépkori, rendkívül sokféle változatban előforduló kvázi-liturgikus forma a misét előzte meg. Legfontosabb eleme a szószékről elhangzó anyanyelvű igehirdetés volt, de állandó elemei közé tartozott a Miatyánk, az Apostoli hitvallás, az Ave Maria és a Tízparancsolat, valamint a közgyónás (*confessio generalis*) és a feloldozás (*absolutio generalis*) is fontos szerepet töltött be benne (PAP 2017, 344-345. o.).

³¹ WEISMANN 1954, 40. o.; MCCORD 1973, 27. o.

³² FEKETE 2013, 106. o.

³³ WEISMANN 1954, 39-42. o.

³⁴ RW 144-152. o.

³⁵ RW 153-166. o.; WEISMANN 1954, 40. o.

³⁶ BIERITZ 2004, 481-483. o.

³⁷ WEISMANN 1954, 39. o.

ordináriumból a Gloria és tételt is³⁸ – törölt a liturgiából, amely Zwingli rendjében az összességében egyébként szegényes forma gazdagítását szolgálta.³⁹

II.3. Thomas Münzer (1524)

Thomas Münzer 1524-ben megjelent *Deutsche Evangelische Messe* című szertartásrendjét az első olyan reformátori miseként tarthatjuk számon, amely a liturgikus tételeket pontosan kottázott formában tartalmazza,⁴⁰ és az ordinárium zenei anyagában is ragaszkodik a hagyományos római mise gregorián dallamaihoz.⁴¹ Münzer adventi, karácsonyi, böjti és húsvéti időre is ajánl megfelelő istentiszteleti rendet,⁴² így liturgikus munkájának⁴³ célja minden bizonnyal az volt, hogy az egész egyházi év propriuma szerint kidolgozza a reformált mise rendjét.⁴⁴ Münzer evangéliumi miséjének ez az erős *de tempore* jellege abban is meghatározó, hogy az egyházi év különféle szakaszaiban más és más dallamokon⁴⁵ szerepel a mise öt ordinárium éneke, így igen gazdag repertoár jellemzi ezt a szertartáskönyvet. Különös azonban, hogy Münzer az előszóban amikor arról beszél, hogy a miserendek a helyi szokásoknak megfelelően bővíthetők és rövidíthetők is, akkor azt is megjegyzi, hogy „ugyanez vonatkozik az olyan himnuszokra is, mint az *et in terra* vagy a *patrem*, amelyek néha túl sokáig tartanak a túl sok zenével, így az emberek szükség szerint beilleszthetik vagy elhagyhatják őket.”⁴⁶ Ezen véleménye jól rámutat arra, hogy bár a késő középkori városok gyülekezeteinek jelentős része, akár írástudó volt, akár nem, ismerte az „*et in terra*” és a „*patrem*” szavakat, amint a pap „*Gloria in excelsis Deo...*” vagy „*Credo in unum Deum...*” intonációira válaszolnak, a monumentális zenei megvalósítás inkább elidegenítette a gyülekezetet. Ezzel magyarázhatók azok a rubrikamegjegyzések, amelyek több bizonyítékot is szolgáltatnak a gyülekezet misében való aktív részvételére. Az adventi rendben mintegy tíz olyan utasítás szerepel, amelyben Münzer konkrétan utalt a gyülekezet tevékenységére, például olyan mondatokkal, mint az „*Antwort das Volk*” vagy a „*Das Volk darauf...*”. Ezek nyomán alapos okunk van azt feltételezni, hogy Münzer elképzelése szerint a

³⁸ Lásd: BIERITZ 2004, 478. o.; KERESZTES 2011

³⁹ DEEG-PLÜSS 2021, 140. o.

⁴⁰ PAHL 1983, 10. o.

⁴¹ BRÄUER 1988, 13. o.; HERBST 1992, 50. o.; HOFMANN 2015, 78. o.

⁴² PAHL 1983, 10. o.; BRÄUER 1988, 11. o.; BIERITZ 2004, 460. o.

⁴³ Lásd: PAHL 1983, 11. o.

⁴⁴ JÁNOSSY 2010, 90. o.

⁴⁵ Lásd: BRÄUER 1988

⁴⁶ Uo. 20-21. o. ill. 43. o.

gyülekezet részt vesz többek között a Kyrie, a Gloria, a Credo, és az Agnus Dei éneklésében is.⁴⁷

II.4. A strasbourgi mise (1524)

Az 1524-ben megjelent *Deutsch Kirchenamt mit Lobsingen und göttlichen Psalmen wie es die gemein zu Straßburg singt und halt mit mehr ganz christlichen Gebeten*⁴⁸ című irat, amely rendkívül konzervatív teológiát képvisel, és feltehetően kapcsolatban áll Kantz fordításával és a később elemzendő wormszi misével is.⁴⁹ Ez a fordítás teljes miserendet közöl mind az öt ordinárium tétellel, melyekből az igeliturgiához kapcsolódó három (Kyrie, Gloria, Credo) kottával, az úrvacsorai liturgiához kapcsolódó kettő (Sanctus, Agnus Dei) pedig csak szöveggel szerepel.⁵⁰ A Kyrie és Gloriaétel zenei anyagának semmilyen középkori gregorián előzménye nincsen, ezek Matthäus Gereiter strasbourgi zenetanár és gimnáziumigazgató kompozíciói.⁵¹

Ennek a rendnek Kyrie tétele azon túl, hogy német nyelvterületen mind a mai napig népszerű,⁵² a mai erdélyi⁵³ és a magyarországi⁵⁴ evangélikus liturgikus rendekben is szerepel. A rendhagyó módon hatszakaszos felosztás mellett figyelemre méltó az is, hogy aétel eredetileg görög-német kevert szövegű volt. Annak az okát, hogy a Kyrie miért maradt lefordítatlan a korai német misékben – mint majd látjuk Luther *Deutsche Messe* című munkájában is – elsősorban abban jelölhetjük meg, hogy a középkorban a nép körében is népszerű úgynevezett „Leis-énekek”⁵⁵ szövegéből már széles körben ismert volt a görög kifejezés jelentése.⁵⁶ Aétel zenei megformálása rendkívüli művészi és pedagógiai tudatosságra és érzékre vall. Egyfelől a dallam és a szöveg kialakításában figyelemre méltó, hogy a kórusnak (előénekesnek vagy kántornak) szánt görög nyelvű sorok a kórusdallamra jellemző melizmatikus formát alkalmazzák, míg a gyülekezetnek szánt német nyelvű sorok szillabikusak. Aétel zenei anyagában tehát egyfajta kettősség figyelhető meg, amely az adott szakaszt előadó csoporthoz való alkalmazkodásnak rendeli alá a zenei anyagot. Másfelől

⁴⁷ DRUMMOND 2021, 10. ill. 34. o.

⁴⁸ HERBST 1992, 59-68. o.

⁴⁹ PAHL 1983, 302. o.

⁵⁰ FÖLLMI 2024, 27. o.

⁵¹ SCHULZ 2003a, 39. o.

⁵² HERBST 1992, 59. o. vö. EG 178.2.

⁵³ BEYER 2014, 29. o.

⁵⁴ PRÖHLE 2018, 535. o.; EÉ 71. o.; LK 68. o.; GyLK 604

⁵⁵ A gyülekezet refrén-éneklése, amely a 9. századtól volt szokásban, később önálló énekké bővült, ezeket nevezik „Leis-énekeknek” (DRASKÓCZY 2001, 22-23. o.).

⁵⁶ SCHULZ 2003b, 15. o.

azonban a tétel egyre magasabbra törő dallamvonala jól kifejezi a Kyrie akklamáció jellegét is.⁵⁷

A Gloria és a hozzá kapcsolódó *Laudamus te* strasbourgi fordítása elsősorban azért jelentős, mert a tétel eredeti görög (latin) szövegében szereplő ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας (bonae voluntatis) genitivus qualitatis (hebraicus) exegetikailag problematikus német fordításában ez vált a lutheránus textus receptusszá a '*den Menschen ein Wollgefallen*' megoldással.⁵⁸ A Kyrie és a Gloria tétel szoros dallami rokonságban állnak egymással, bizonyos szakaszok zeneileg tökéletesen megfeleltethetők egymásnak.⁵⁹ A zenei anyag kialakítása szépen illeszkedik a szöveg formájához is, mivel a minden bizonnyal váltakozó éneklésre szánt dallamban két motivikus egység váltja egymást a szöveg paralellizmusainak megfelelően. Talán éppen ez eredményezi azt is, hogy a latin szöveg *benedicimus te* szövegrészletének nem találjuk a megfelelőjét az eredeti német fordításban. A dallam magasfokú szerkesztettsége azt mutatja, hogy Greiter továbbra is a gregorián zene törvényeit érvényesítette ezeknek a gyülekezetnek szánt szillabikus ordinárium-énekeknek a megírásakor is. Mivel a tétel egy adott zenei modell különféle dallamképleteit variálja, benne a monodikus kóruszene folytatásának példáját láthatjuk. Ez az oka annak is, hogy a mai gyakorlatban a *Laudamus te* szakaszt gyakran elhagyják ennek a tételnek az éneklésekor.⁶⁰

Ebben a miserendben a Kyrie és a Gloria zenei anyaga mellett figyelemre méltó az is, hogy a szintén kottás közlésű tételekhez sorolható Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás az igehirdetés után szerepel, a Sanctus és az Agnus Dei azonban a római mise hagyományainak megfelelően a Praefatiót és a Miatyánkot követik.⁶¹

II.5. Három nürnbergi mise (1524-1525)

Az első nürnbergi miserend, amelyet 1524. június 5-én, a Szentháromság ünnepe utáni második vasárnapon a Sebalduskirchében és a Lorenzkirchében vezettek be,⁶² néhány tétel kivételétől eltekintve megtartotta a latin nyelvet.⁶³ Ennek anyagában mind az öt ordinárium-ének szerepel, a Kyrie tételt az időszaknak megfelelő dallammal írja elő (*Kyrie Dominicale*), a Gloria tételt a pap intonációja után a kórus énekli, hasonlóan a Credo tételt is, ami az

⁵⁷ SCHULZ 2003a, 37-39. o.

⁵⁸ Ezt a megoldás olyannyira univerzálisnak bizonyult, hogy ezt alkalmazza a magyarországi evangélikus liturgia is: „...az emberekhez jóakarát.” (Vö. LK 112. o.)

⁵⁹ Kyrie: *Christe erbarme dich* // Gloria: *und auf Erden Fried*; Kyrie: *Christe eleison* // Gloria: *den Menschen ein Wollgefallen* (BRODDE 1961, 394-396. o.).

⁶⁰ SCHULZ 2003a, 37-39. o. vö. EG 1148. o.

⁶¹ HERBST 1992, 64-67. o.; BIERITZ 2004, 458. o.

⁶² EKO XI: 46-50. o.; KOLDE 1883, 604-610. o.; PAHL 1983, 68-69. o.

⁶³ KLAUS 1955, 39. o.; PAHL 1983, 68. o.; BIERITZ 2004, 458-469. o.

evangélium után következik szintén az időszaknak megfelelő dallammal (*Credo Dominicale*).⁶⁴ Ennek a rendnek a leginkább figyelemre méltó eleme azonban az, hogy Praefatio után következő Sanctus éneklésével egyidőben („subiungit”) kezdi el a szereztetési igéket halkán imádkozni a pap,⁶⁵ amelynek tartalmát a kettős eleváció teszi a gyülekezet számára láthatóvá,⁶⁶ tehát a középkori mise képe ebben az esetben megmarad.⁶⁷ Az Agnus Dei ebben a misrendben a kórus által énekelt *sub communione* ének.⁶⁸

A második nürnbergi mise a Wolfgang Volprechtnek tulajdonítható *Die Deutsche Messe* című irat,⁶⁹ amely fordítástörténeti szempontból inkább tekinthető a már meglévő, töredékes, késő középkori német misefordítások kompilációjának, mintsem új fordításnak.⁷⁰ A miserendet bevezető felsorolás a Kyriét és a Gloriát *semper dicitur* rubrikamegjegyzéssel sorolja fel, vagyis állandó tételeknek tekinti. Továbbá a Kyrie latin-német kétnyelvű imaszakaszait követő hármas számmal erősíti meg, hogy annak éneklése minden tekintetben a hagyományt követve maradt meg, tehát összesen kilencszer éneklük. A Gloria esetében figyelemre méltó, hogy a *bonae voluntatis* fordításában nem Luther egy évvel korábban, 1523-ban született német Újszövetség fordítását (‘*und den Menschen ein Wohlgefallen*’), hanem a Római Misekönyv szövegének megoldását követi (‘*den Menschen ein guter Will*’). A *Laudamus te* fordításában feltűnő, teológiai érvekkel nem igazolható hiányosságokkal is találkozunk. Nem találjuk meg a szövegben az „*Adoramus te*” „*glorificamus te*”, valamint a „*Qui tollis peccata mundi, miserere nobis*” szakaszok megfelelőit.⁷¹ A fordítás azonban ezen a ponton a leginkább önálló, hiszen szövegezésében nem egyezik sem a Döber féle nürnbergi,⁷² sem a wormsí⁷³ és strasbourgi⁷⁴ tételek fordításaival.⁷⁵ A Credo ebben a rendben a római mise tradícióját megőrizve a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallásnak felel meg. A hitvallás fordítása ebben a misében jelentős eltérések ellenére is Münzer és Döber fordításával mutat rokonságot.⁷⁶ A Praefatiótól elválasztott, így a szereztetési igék után következő Sanctus önálló átültetésnek tűnik, amely csak annyiban hasonló a strasbourgi német miséhez, hogy a „*Hosanna in excelsis*” szövegrészt szintén értelemző fordításban hozza (‘*...mach uns selig in*

⁶⁴ EKO XI: 46-47. o.; KOLDE 1883, 605. o.

⁶⁵ KLAUS 1955, 23-24. o.; PAHL 1983, 68. o.; BIERITZ 2004, 469. o.

⁶⁶ FENDT 1923, 188. o.

⁶⁷ KLAUS 1955, 24. o.

⁶⁸ EKO XI: 49. o.; KOLDE 1883, 609. o.

⁶⁹ EKO XI: 39-43. o.; KLAUS 1955, 1-7. o.; PAHL 1983, 67-68. o.

⁷⁰ HENKEL 2013, 84. o.

⁷¹ KLAUS 1955, 16. o.

⁷² EKO XI: 52. o.

⁷³ Vö. BRUNNER 1953.

⁷⁴ HERBST 1992, 61. o.

⁷⁵ KLAUS 1955, 16. o.

⁷⁶ Vö. EKO XI: 53. o.; BRÄUER 1988, 25-26. o.

der Höhe’).⁷⁷ Az Agnus Dei az úrvacsora vétele előtt szerepel, tehát itt nem sub communione ének, mint Luther későbbi miséiben. A tétel szövege csak abban tér el a római mise változatától, hogy a záró sor „*gib uns dein Fried*” szövegrészlete előtt is szerepel a korábbi szakaszok „*Erbarm dich unser*” zárata.⁷⁸

A harmadik nürnbergi mise a már többször is említett Döber féle,⁷⁹ amely a teljes ordinárium német fordítását hozza. Ez esetében Kantz és a strasbourgi mise hatását is kimutathatjuk.⁸⁰ Credo tételként a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás mellett választási lehetőségként az Apostoli Hitvallás német szövegét is felkínálja.⁸¹ Ez utóbbi tétellel kapcsolatban azonban fontos megjegyeznünk, hogy bár közismert tételnek számított a korban, tradicionálisan mégsem tartozott még az *Ordo Missae* szövegéhez.⁸²

II.6. Wormsi mise (1524)

A Form und Ordnung der Evangelischen deutschen Messen, wie sie zu Worms gehalten wird című 1524-es wormsi német⁸³ mise mind az öt ordinárium tétel fordítását tartalmazza. A Kyrie kilencszeres ismétlés helyett hármas szerkezetben, és teljes egészében német fordításban szerepel. Figyelemre méltó, hogy bár a Gloria szövege nem a Luther féle – akkoriban már közismert – *Septembertestament* fordításán, hanem a misekönyv változatán alapul, a *bonae voluntatis* kifejezést mégis a reformátor szellemében módosítja (‘*den Menschen sei ein guter Wille*’). A *Laudamus te* szövege több szempontból is érdekes. Egyfelől a *glorificamus te* kifejezésnek nem találjuk meg a megfelelőjét a német szövegben,⁸⁴ másfelől a krisztológiai szakaszban egy késő középkori szövegváltozat is szerepel (‘*und allerhöchster Sohn*’).⁸⁵ Harmadrészt pedig a *qui tollis peccata mundi* szakaszban a „tollo” ige ‘hinnehmen’ igével való fordítása, amely meglehetősen önálló megoldásnak értékelhető, a strasbourgi Gloria szövegével mutat párhuzamosságot.⁸⁶ A Credo – amely ebben a miserendben a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás – az evangélium után szerepel, de nem

⁷⁷ Vö. HERBST 1992, 66. o.

⁷⁸ KLAUS 1955, 27. o.

⁷⁹ EKO XI: 51-55. o.

⁸⁰ BIERITZ 2004, 459. o.

⁸¹ Vö. EKO XI: 53. o.

⁸² KLAUS 1955, 20-21. o.

⁸³ PAHL 1983, 17-21. o.

⁸⁴ BRUNNER 1953, 142. o.

⁸⁵ Ennek háttérében az áll, hogy több késő középkori misekönyvben – többek között az 1505-ös konstanzi (WAEHLE-BOATTA No. 311.), az 1517-es eichstadti (WAEHLE-BOATTA No. 391.) szertartáskönyvekben – a *Jesu Christe* megszólítást az *altissime* bővítmény követi. Különös azonban, hogy a wormsí német mise fordítója annak ellenére érvényesítette a fordításában ezt a hagyományt, hogy az 1488-as *Missale Wormatiense* (WAEHLE-BOATTA No. 1650.) nem ezt a változatot közölte (BRUNNER 1953, 142. o.)

⁸⁶ Vö. HERBST 1992, 61. o.

találjuk nyomát annak, hogy ezt a pap intonálása vezetné be, ahogyan annak sem, hogy itt a kórusnak vagy gyülekezetnek szánt tételről van-e szó. A⁸⁷ Ez az értelmezés nem felel meg a hitvallási szöveg eredeti értelmének. A hitvallás fordításában azonban megjelenik egy, az Apostolicumból átvett elem fordítása is (‘*Abgestiegen zu der Hölle*’), amely elsősorban arra a már említett jelenségre vonatkozólelkipásztori reflexióként értelmezhető, hogy a gyülekezet ismerte az Apostoli Hitvallás német változatát. Itt tehát idegenül hatott volna – különösen is a középkori pokolról alkotott mentalitás kontextusában – egy olyan hitvallás, ami nem említi Krisztus pokolraszállását. A fordítás összességében szinte szószerinti, bár a *visibilum omnium et invisibilum* kifejezést nem főnévi, hanem melléknévi formában adja vissza (‘*aller sichtbaren und unsichtbaren*’). A harmadik hitágazatban a keresztség és a bűnök bocsánatának „in” prepozícióval történő összekapcsolása félreérthető vagy legalábbis nehezen érthető latinizmust eredményez (‘*Ich bekenne eine Taufe in Ablösung der Sünde*’), míg a „chatholica” jelző ‘christlich’ melléknévvel való fordítása a lutheri hagyományt figyelemre méltóan érvényesítő fordításnak mondható.⁸⁸ A Sanctus szövege szinte szó szerint veszi át Kantz fordítását,⁸⁹ ami abból látszik, hogy a Benedictus *in excelsis* kifejezése – Luther ‘*in der Höhe*’ fordításával szemben – többes számban szerepel (‘*in den Höchsten*’). Az Agnus Dei a „*rechte evangelische Absolutio[n]*” jelzővel illetett Pax tétellel áll kapcsolatban. Fordításában a *Laudamus te* kapcsán már említett ‘hinnehmen’ ige figyelemre méltó, valamint az is, hogy a “*miserere nobis*” fordítása elkülönül a *Kyrie eleison* fordításától azzal, hogy nem genitivus, hanem az „über” prepozícióval képzett vonzatos formula adja vissza (‘*Erbarm dich über uns*’). Az Agnus Dei hármas szerkezete itt egy egységet alkot azáltal, hogy a kegyelemkéréshez egy köztöszóval közvetlenül kapcsolódik a béke kérése is.⁹⁰ Ha elfogadjuk, hogy a tétel egy egységet alkot, azzal együtt, hogy a rubrika az ismétlések számára vonatkozóan nem ad tájékoztatást, akkor ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az nem a communiót készíti elő, hanem a Paxra, mint absolutióra adott gyülekezeti válaszként értelmezhető.

II.7. A brémai mise (1525)

Az 1525-ös brémai mise Kantz korábban elemzett istentiszteleti rendjéhez hasonlóan csak az úrvacsora liturgiáját, tehát az ordináriumból csak a Sanctus és az Agnus Dei német fordítását tartalmazza.⁹¹ Az előbbi teljes egészében megegyezik a római mise változatával,⁹²

⁸⁷ Vö. BRÄUER 1988, 26. o.

⁸⁸ BRUNNER 1953, 145. o.

⁸⁹ Uo. 154. o.; PAHL 1983, 17. o.

⁹⁰ BRUNNER 1953, 154-155. o.; PAHL 1983a, 19. o.

⁹¹ SCHMIDT, 1954.

⁹² Uo. 73. o.

míg azutóbbi a wormsí miséhez hasonlóan nem hármás osztású szerkezetben, hanem egy mondatná sűrített formában szerepel. Ez megengedné, hogy a Paxra adott válaszként értelmezzük, de mivel a bérmai mise nem tartalmazza a békerítust, nehézkessé válik ez a megközelítés.⁹³

⁹³ Uo. 79-79. o.

III. AZ EVANGÉLIUMI MISE ALAPTÍPUSAI: LUTHER WITTENBERGI MISÉI

Luther liturgiai reformja – amint a három legfontosabb liturgikai írása közül kettő, az 1523-as *Formula Missae* és az 1526-os *Deutsche Messe*⁹⁴ címe is mutatja – a nyugati liturgiátípus miseszervezetét a visszaélésektől megtisztítva, tehát nem teljesen változatlanul tartotta meg. Mivel Luther misével kapcsolatos teológiai kritikája leginkább misekánont érintette,⁹⁵ az ahhoz tartozó két ordinárium-tétel – a Sanctus és az Agnus Dei – értelmezésében elvi és gyakorlati változásokat eredményezett. Így az evangéliumi mise ordináriuma formai szempontból elsősorban az igeliturgiára vonatkozóan áll a középkori misével kontinuitásban, ahogyan ezt némiképp a *Formula Missae* szövegezése is sugallja. Luther értelmezésében a mise igeliturgiái része egyfajta adiaforon jelleggel bíró bevezetés, mivel „mindaz, ami a Hitvallásig történik a misében, emberi mű és szabad, mivel nem Isten parancsolta meg.”⁹⁶

III.2. A *Formula Missae* (1523)

Luther ebben az iratában szorgalmazta a Kyrie-éneklés ‘különböző dallamokkal különböző időkben’ (*variis melodiis pro diversis temporibus*) megvalósított sokszínű gyakorlatának megtartását.⁹⁷ A reformátor ezen megjegyzése minden bizonnyal a középkorban népszerű,⁹⁸ tropizált Kyrie éneklésére vonatkozik, amelyek ezekben az időkben meglehetősen hosszú mondatokká bővítették ki a tétel szövegét a *de tempore* jellegnek megfelelően.⁹⁹ A Kyrie különféle időben változó éneklésének gyakorlatára utal a Luther korában napi használatban lévő 1499-es *Missale Bambergense*¹⁰⁰, amelynek két kottás lapján

⁹⁴ WA 19: 72-113. o., LVM 3: 300-335. o.

⁹⁵ Lásd: NEIJENHUIS 1999

⁹⁶ WA 12: 206. o.; LVM 3: 279. o.

⁹⁷ WA 12: 209. o.; LVM 3: 277. o.

⁹⁸ WAGNER 1911, 504-505. o., MÜLLER 1955, 16. o.

⁹⁹ A „tropizálás” kifejezés a görög *troposz* ‘fordulat, figura, dallamminta’ szóból származik, de ebben az összefüggésben a gregorián tételek szövegi és dallami betoldásaira utal. A 9. században megjelent, középkor végéig jellemző gyakorlat a liturgikus szöveg egyfajta folytatását, tartalmának mélyebb, magyarázóbb kifejtését, esetenként újraértelmezését adja szkolion, glossza, kommentár vagy parafrázis formájában az egyházi év adott ünnepének összefüggésében. Ez az eljárás az alapdallam melizmáiból szillabikus dallamot formál, amely azonban megbontja a szövegi egységet is, így értelemező szakaszok tagolják a tétel eredeti szövegét (RAJECZKY 1981, 145. o.). A tropizálás kérdéséről bőségesen tájékoztat VAN DEUSEN 1985, míg a Kyrie tropizálásáról BJORK 1980 alapján tájékozódhatunk.

¹⁰⁰ WEALE-BOHATTA No. 132. – Itt fontos megjegyeznünk, hogy a szakirodalom meglehetősen sokrétű képet hoz a lutheri mise késő középkori misekönyvekkel való kapcsolatáról: míg az amerikai kritikai kiadás az említett bambergi és nürnbergi misekönyvet hozza kapcsolatba Luther miserendjeivel (WML 6: 107. o.), addig Frank C. SENN az ágostoni rend szertartáskönyvére (1973, 114. o.), pedig Ernst HOFHANSL a 1480-as *Missale Magdeburgense* (*Missale Praemonstratense*) misekönyvre (2017, 30. o.) utal.

egyszerű és bővített, ünnepi és évközi Kyrie és Gloria tételek dallam- és szövegkezdeteit találjuk meg. A Luther által itt ajánlott kilenc szakaszra tagoló forma¹⁰¹ arra a gyakorlatra utal, amelyben nem a kántor vagy a pap, hanem a kórus intonálja a tételt, és amelyet – a hármas részegységeknek megfelelően – a záratokban („eleison”) a gyülekezet éneke követ.¹⁰² A tropizált Kyrie tételek elsősorban éppen ezért mutatkoztak népszerűnek, mert az efféle megvalósítás egyike volt azon kevés helyzeteknek a római misében, amikor nem csak a szköla, hanem a gyülekezet is énekelte a liturgikus válaszokat.¹⁰³ A Kyrie kilencszeres, hármas egységekben való ismétlésének azonban kialakult egyfajta allegorikus teológiai reflexiója is,¹⁰⁴ amelyet figyelemre méltó részletességgel fejt ki William Durandus (1230-1296) a késő középkorban igencsak népszerű, minden más misekommentárt kiszorító *Rationale divinatorum officiorum* című munkájában. Eszerint a Kyrie kilencszer hangzik el: először azért, hogy a tizedik létrend, amely a helyreállított emberekből áll, csatlakozzon az angyalok kilenc rendjéhez;¹⁰⁵ másodszor azért, hogy az egyház csatlakozzon az angyalok kilenc rendjének társaságához; harmadszor, pedig a bűn kilenc fajtájával szemben.¹⁰⁶ Ez utóbbi arra utal, hogy van eredendő, bocsánatos és halálos bűn, továbbá abún megszületik gondolatban, a szóban és a cselekedetben. Hasonlóképpen bűn a gyarlóság, az együgyűség és a rosszindulat; a gyarlóság az önuralom hiánya miatt; az együgyűség a tudatlanságból, a rosszindulat az irigységből fakad. Létezik bűn az Atya, a Fiú és a Szentlélek ellen, ezért mondjuk a Kyriét háromszor az Atyának, háromszor a Fiúnak, és háromszor a Szentléleknek.¹⁰⁷ Az Atyához és a Szentlélekhez ugyanazokat a szavakat címzik, mivel isteni természetűek, a Fiú megszólításánál azonban más szavak szerepelnek a szövegben, mert bár ugyanúgy Isten, mint a másik kettő, mindazonáltal más: kettős, isteni és emberi természetű is. A Kyrie tehát háromszor hangzik az Atyára, háromszor a Fiúra és háromszor a Szentlélekre vonatkozóan, hogy megjegyezzük, hogy a Szentlélek mindkettőjüktől származik,¹⁰⁸ azonban a

¹⁰¹ MÜLLER 1955, 17. o.; MEYER 1965, 44. o.; MÜHLMAN 1979, 373. o.

¹⁰² MÜLLER 1955, 18. o.; BRODDE 1961, 376-379. o.

¹⁰³ WML 6: 103. o.

¹⁰⁴ MEYER 1965, 42. o.

¹⁰⁵ A kilenc angyali rend gondolata Areopágoszi Dénes *Peri tész uraniasz hierakhiasz* (*De coelesti hierarchia* / 'Az égi hierarchiáról') című munkájából származik (DOLHAI 2015, 6. o.), amely szerint az angyalok kilenc rendje: szeráfok, kérubok és trónusok; hatalmak, erények és erők; fejedelmek, arkangyalok és angyalok (LANE 2001, 63. o.)

¹⁰⁶ Más misekommentárok az elkövetett bűnöket az első három „Kyrie” felkiáltáshoz kapcsolják (MEYER 1965, 43. o.)

¹⁰⁷ Ez a megközelítés más misekommentárokból kiegészül azzal a tipikusan középkori erkölcsi-szubjektív gondolattal, hogy az Atyától irgalmat, a Fiútól kegyelmet, a Szentlélektől örök dicsőséget kérünk (MEYER 1965, 43. o.)

¹⁰⁸ Erre a szakaszra azonban jellemző az a gondolat is, miszerint az utolsó három „Kyrie” felkiáltással azért könyörgünk Isten megismerésének és dicséretének kegyelméért, hogy hálával fordulhassuk felé a felebarát szeretetének, vagyis a becsületes élet lehetőségéért (MEYER 1965, 43. o.).

tétel közepén a „Kyrie” megszólítást a „Christe” névre cseréljük, amely szintén Krisztus kettős természetére utal.¹⁰⁹ Ezt a kilences felosztást – mint később látni fogjuk – Luther a *Deutsche Messe* iratában elvetette,¹¹⁰ azonban a 1528-1533-as wittenbergi vizitáció mégis arról tanúskodik, hogy ünnepi alkalmakon megmaradt.¹¹¹

A Gloria tétel kapcsán Luther hangsúlyozta, hogy a lelkész szabadságában áll, hogy azt milyen gyakran hagyja el,¹¹² tehát nem kötelezte a gyülekezeteket arra, hogy bőjti időben a római gyakorlathoz hasonlóan kimaradjon az istentisztelet rendjéből. Ugyanakkor az irat bevezető része utal arra, hogy Luther a középkorban népszerű Gloria-tropizálásokat eltörölte,¹¹³ mivel „...fennállt a tetszés szerinti hozzátétel vagy átalakítás lehetősége [...] [, és e]kkor a mise elkezdett áldozattá válni; hozzátették az adományok felajánlását és a fizetett imádságokat, szekvenciákat és prózákat illesztettek be a Sanctusba és a Glóriába.”¹¹⁴ Ez utóbbi megjegyzés kiválóan rámutat a már korábban említett tropizálás gyakorlatának alapvető problémájára, vagyis arra, hogy az egyén mondanivalója egy adott, szentesített, hagyományos tekintélyű tétel (*actoritas*) járulékává válva érvényt szerez magának, beleékelődve egy adott igazságrendbe. Ez egy olyanfajta repertoárgyarapodásként értékelhető, amely a liturgia *lex orandi – lex credendi* törvényszerűségétől függetlenül született.¹¹⁵ Ebben az összefüggésben ezek a tételek nem függetleníthetőek a népi vallásosságtól és a személyes hitbéli jámborságtól sem.¹¹⁶

Luther Credo gyanánt a Niceai hitvallás éneklését kifogástalannak,¹¹⁷ mi több atyák dicséretes kiegészítésének tartotta.¹¹⁸ Luther ugyanakkor – a római hagyománynak megfelelően – nem tekintette a mise elmaradhatatlan részének. lelkészre bízta, hogy mikor szükséges az éneklése,¹¹⁹ amelyben olyan prózai okok is tényezőnek számítottak mint a szertartás hossza.¹²⁰ A kor gyakorlatában a hétköznapi misékkal szemben a vasárnapokon, valamint a Krisztus-, Mária- és apostol-ünnepeken, továbbá Mindenszentekkor és búcsúkor

¹⁰⁹ *Rationale* IV.12.3.

¹¹⁰ WA 19: 86. o.; LVM 3: 314. o.

¹¹¹ EKO I: 702. o. vö. BOËS 1959, 5. o.; MEYER 1965, 44. o.

¹¹² WA 12: 209. o.; LVM 3: 277. o.

¹¹³ MEYER 1965, 50. o. – Az egyik legelterjedtebb Gloria-trópús a *Spiritus et alme* tétel (részletes elemzését lásd: SCHMID 1988), amely *Laudamus te* bevett szövegét többek között ‘...Szűzanya Mária elsőszülöttje...’ (*primogenitus Mariae Virginis Matris*), ‘...fogadd el könyörgésünket Mária dicsőségére...’ (*suscipe deprecationem nostram Ad Mariae gloriam*) sorokkal bővíti (WAGNER 1911, 510. o.). A Gloria-tropizálás kérdéseiről részleteiben lásd: BOE 1975, FALCONER 1984, KELLY 1984.

¹¹⁴ WA 12: 207. o.; LVM 3: 275. o.

¹¹⁵ RAJECZKY 1981, 145-146. o.

¹¹⁶ BRODDE 1961, 379. o.

¹¹⁷ WA 12: 211. o.; LVM 3: 279. o.

¹¹⁸ WA 12: 206. o.; LVM 3: 274-275. o.

¹¹⁹ MÜLLER 1955, 32-33. o.

¹²⁰ MEYER 1965, 86. o.

volt szokásban a hitvallást énekelni.¹²¹ Luther azonban a hitvalláshoz kapcsolja a kenyér és a bor megáldásának előkészítését is.¹²² A hitvallás misében való elhelyezésével kapcsolatban figyelemre méltó, hogy azt Luther az evangéliumhoz kapcsolja. A közkeletű evangélikus felfogás bizonyára az igehirdetést állítaná az evangéliumi mise középpontjába, amely a később elemzett *Deutsche Messe* megállapítását¹²³ olvasva igaz is lehet, azonban ha ezt a kérdést a *Formula Missae* összefüggésében vizsgáljuk, máris egy, a hitvallással is összefüggő liturgikus teológiai problémával szembesülünk. Pröhle Károly szerint ugyanis Luther a hitvallást az evangéliummal hozta szoros kapcsolatba, és szerinte az igehirdetés a kettőnek együttes magyarázata, mivel Luther az evangélium után már nem olvasott fel újabb igehirdetési alapigét.¹²⁴ Pröhle ugyanakkor más helyen azt is kifejtette, hogy Luther a hitvallás helyét máshol jelölte ki mint a középkori misegyakorlat, amelyben – ha volt igehirdetés – az a lekiók felolvasása után hangzott, így az úrvacsorával nem élő, a „hívők miséjében”¹²⁵ részt nem vevő gyülekezetet a hitvallással bocsátották el. Pröhle értelmezésében a Credo lutheri reformja abban ragadható meg, hogy a teljes gyülekezet úrvacsorai liturgiában való részvételének hangsúlyozása azt eredményezi, hogy a hitvallást nincs értelme immár a „hívők miséjét” bevezető tételnek tekinteni, hanem azt közvetlenül a lekiók után kell elhelyezni, mert az igehirdetés – ahogyan Pröhle korábban idézett gondolatában is látjuk – nem egy igehelyhez kapcsolódik, hanem a hitvalláshoz, amely nem válasz az elhangzott ígére, hanem annak összefoglalása.¹²⁶ Pröhle megállapítása a *Formula Missae* összefüggésében azonban problematikussá válik. Egyrészt, mint láttuk, Luther nem tekintette a mise elmaradhatatlan részének a hitvallást. Másrészt Durandus misekatekézise szerint a hitvallást az evangélium felolvasása után azonnal emelt hangon éneklték, hogy a hit jelét szóval is kifejezzék, vagyis, hogy megmutassák, hogy a gyülekezet hit által a szívébe fogadja az evangélium szavait is, de a hitvallás kifejezi az igehirdetésbe vetett hitet is.¹²⁷ A hitvallásra a középkori értelmezés szerint azért áll fel a gyülekezet, mert annak szavai

¹²¹ MÜHLMAN 1979, 375. o.

¹²² WA 12: 211. o.; LVM 3: 279. o.

¹²³ „Luther nem riad vissza attól, hogy az ígét, és ne az ígét és az úrvacsorát tartsa az istentisztelet fő részének.” (Vö. REUSS 2004, 223. o.) Ez a megállapítás is a *Deutsche Messe* összefüggésében értelmezi ilyen módon az igehirdetést: „... minden istentiszteletnek legfontosabb, s leglényegesebb része az Isten ígéjének hirdetése és tanítása...” (WA 19: 78. o., LMM 4: 448. o.)

¹²⁴ PRÖHLE 1980, 714. o.

¹²⁵ Az óegyház a misét szigorúan kettéválasztotta a katechumenek és a hívők miséjére, amint az például az 1150. körül született *Decretum Gratiani* harmadik, *De Consecratione* című szakaszából is látszik, de ezt a gondolatot megtaláljuk a Lutherre közvetlen hatást gyakorló Gabriel Bielnél is (MÜHLMANN 1979, 375. o.).

¹²⁶ PRÖHLE 1985, 21-23. o.

¹²⁷ *Rationale* IV.25.1.

ugyanazt fejezik ki, mint az evangélium szavai.¹²⁸ Durandus ugyanakkor azt is megemlíti, hogy szokásban volt az is, hogy a hitvallást az igehirdetés után mondják el, ami azt fejezi ki, hogy az egyház vallja és megtartja azt a hitet, amelyről az igehirdetésben hallott.¹²⁹ Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy a Pröhle Károly által említett lutheri felfogás a középkori misekatekézisben is hangsúlyos gondolatnak tűnik. Annál is inkább igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a *Formula Missae* rendjében Luther nem lát szoros összefüggést az igehirdetés és a hitvallás között, hiszen az igehirdetést – mint „pusztába kiáltó szót” (Ézs 40,3.6; Mt 3,3) – jobbnak látta az Introitus elé helyezni,¹³⁰ így nem helytálló a hitvallás lutheri értelmezéséhez az igehirdetés felől közelíteni. Pröhle véleménye ugyanakkor abban megfontolandó, hogy Luther valóban az evangéliummal hozta összefüggésbe a hitvallást, és függetlenítette azt a „hívők miséjének” bűnvalló karakterétől. Mahrenholz hívja fel a figyelmet arra, hogy a 9. századtól kezdve a szentség méltóképpen való vételének problémájával összefüggésben a frank egyházban a különböző előkészítő imádságok és betegáldoztatásból származó bűnvallás mellett megjelent a Credo is a mise igehirdetés utáni szakaszában. Ez a katechetikai-pedagógiai célú törekvés függetlenítette a hitvallást a liturgia egészének összefüggéseitől, így az evangéliummal való szoros összetartozásától is, amelyet Durandus is hangsúlyoz. A hitvallás helyzetét illető bizonytalanság a reformáció miserendjeiben¹³¹ abból adódott, hogy azokban az igehirdetés kötelező elemmé vált,¹³² amely a középkori gyakorlatban a már említett katechetikai-pedagógiai motivációjú személtváltás következményeként megelőzte a hitvallást. Luther gyakorlatában a hitvallás értelmezése ugyanakkor összefügg az úrvacsorai teológiájának azon elemével is, hogy az úrvacsora helyes vétele egyedül a *pro vobis* aspektus komolyan vétele révén valósul meg,¹³³ így nincs szükség arra, hogy a szentség vételét megelőző gyónásban a hívőt a hitvallásról faggassák, amely nem is a hitvallás istentiszteleti-liturgikus, hanem katechetikai-pasztorális használatának felel meg.¹³⁴ Luther értelmezésében azonban – Neijenhuis szerint – nem az evangélium vagy annak hirdetése, hanem a *verba testamenti* a mise csúcspontja, amelyet az evangélium felolvasása előz meg, amely mint Isten kinyilatkoztatott kegyelmének jó híre, hitet ébreszt, hitre hív, így a gyülekezet erre adott válasza a hitvallásban fejeződik ki.¹³⁵

¹²⁸ *Rationale* IV.25.4.

¹²⁹ *Rationale* IV.26.1.

¹³⁰ WA 12: 211. o.; LVM 3: 279. o.

¹³¹ Vö. MÜLLER 1955, 33. o.

¹³² WA 12: 35-37; LVM 3: 206-209. o.

¹³³ BSELK 521. o., KK 4: 139. o.

¹³⁴ MAHRENHOLZ 1960, 476-477. o.

¹³⁵ NEIJENHUIS 1999, 23. o.

Luther a Glóriához hasonlóan a Sanctus tropizálását¹³⁶ is a mise áldozatjellegéhez tartozó jelenségnek tartja.¹³⁷ A *Formula Missae* Sanctusra vonatkozó szakaszának megértéséhez fontos megjegyeznünk, hogy a klasszikus római gyakorlatban a tétel szoros tartalmi és dallami kapcsolatot mutatott az azt megelőző Praefatióval.¹³⁸ Luther miserendje azonban változtat a tétel helyén, és a szereztetési igék recitációja után helyezi el,¹³⁹ miközben a római mise hagyományát megtartva¹⁴⁰ a Benedictushoz kapcsolja az elevációt.¹⁴¹ Luthernek a Sanctusra vonatkozó strukturális változtatásának ősképet feltehetően a már említett Andreas Döber 1525-ös nürnbergi német miséjében találjuk meg.¹⁴² A tétel eme sajátos, a római mise struktúrájától elrugaszkodó elhelyezése háttérében Jánossy Lajos szerint a *presentia realis* tanítását hangsúlyozó pedagógiai szándék áll, mivel annak *actus momentusát* Luther a szereztetési igékben ragadja meg, ezért énekelteti a szereztetési igék után a Sanctust.¹⁴³ Frank C. Senn szerint azonban a Praefatio és a Sanctus szerkezetében mutatkozó eltérés oka nem csupán a szereztetési ige, hanem a Miatyánk elhelyezésében is keresendő, mivel Luther ez utóbbit a Sanctus után helyezte el, így a szent Istent dicsérő tétel az eucharisztikus konszekráció doxológiájaként szolgál.¹⁴⁴ Ez a strukturális változás azonban – Hans Meyer szerint – azt eredményezi, hogy a Sanctus az Atya dicséretéből a szentségben érkező fiú dicséretévé válik.¹⁴⁵ Müller és Schmidt-Lauber – a Praefatio felől magyarázva a kérdést – azt is megjegyzi, hogy Luther szokatlan értelmezése az átvezetés folyamatával magyarázható, mivel azzal, hogy Luther a kánon imádságainak jelentős részét elvetette, a Praefatio záró formulája („*per Christum Dominum nostrum.*”) jó kapcsolópontot teremtett a szereztetési ige vonatkozó névmással történő bevezetéséhez („*Qui pridie pateretur...*”).¹⁴⁶ Luther számára tehát a Praefatio lerövidítése teremti meg a lehetőséget arra, hogy azt összekapcsolja a

¹³⁶ A legfontosabb – később önállósodó Sanctus-trópus – az *Ave verum corpus* (MEYER 1965, 182. o.): „*Szent vagy. Üdvözlégy, igaz Test, ki Szűz Máriától születél! Szent vagy. Valóban szenvedtél, s feláldoztad magad a keresztfán az emberért. Szent vagy. Kinek átvert oldalából víz és vér folyt! Mindenség Ura, Istene. Dicsőséged betölti a mennyet és a földet. Add, hogy veled táplálkozhassunk majd a halál megpróbáltatásában is! Ó, édes Jézus! Ó, kegyes Jézus! Ó, Mária fia, Jézus! Hozsánna a magasságban! Áldott, aki jön az Úr nevében. Hozsánna a magasságban.*” – A Sanctus tropizálásáról részletesen tájékoztat: SCHLAGER 1983.

¹³⁷ WA 12: 207. o.; LVM 3: 275. o.

¹³⁸ BRODDE 1961, 411. o.; DIÓSI 2009, 26-27. o.

¹³⁹ WA 12: 212-213. o.; LVM 3: 281. o.

¹⁴⁰ SENN 1973, 112. o.

¹⁴¹ A misében a kenyér konszekrációja után Krisztus testét, a bor konszekrációja után Krisztus vérének mutatja fel a pap, hogy a hívek láthassák. A nyugati liturgiában ez a 12. századi Miatyánk előtt volt, a konszekráció utáni elevációt elsőként Eudes de Sully párizsi püspök (1196–1208) rendelte el, majd a 13. század végén vált általánossá az ostya fölemelése, de a kehelyé csak később. A hívőket kezdetben csengőszóval, a 13. századot követően harangszóval is figyelmeztették az elevációra (DIÓSI-VICZIÁN 2009, 566. o.)

¹⁴² SENN 1973, 113. o. vö. BIERITZ 2004, 459. o.

¹⁴³ JÁNOSSY 2010, 83. o.

¹⁴⁴ SENN 1973, 113-115. o.

¹⁴⁵ MEYER 1965, 185. o.

¹⁴⁶ MÜLLER 1955, 38. o.; SCHMIDT-LAUBER 1995, 227. o.

szereztetési igével. Ez a megoldása – Hans Meyer szerint – minden radikalizmusa ellenére is lenyűgözően egyszerű és világos, mivel azt a benyomást kelti, hogy Luther az eucharisztikus ima eredeti egységét állította vissza ezzel. A Sanctus így egyáltalán nem veszítette el a szentségben jelenlévő Urat dicsérő karakterét, hanem a szereztetési igék és az eleváció még nyilvánvalóbbá tették ezt a karakterét.¹⁴⁷ Végső soron – mivel Luther nem magyarázza meg a változtatás okát – az, hogy ennek a liturgikus konstrukciónak a háttérében bizonyosan teológiai érvek állnak, amely szerint a Sanctus a *finita benedictio*, így az ahhoz tartozó Benedictus az eleváció révén a szentségben érkező Krisztus bemutatkozása,¹⁴⁸ vagy – ahogyan Peter Brunner véli¹⁴⁹ – egyfajta praktikus okokból eredő megoldással van dolgunk, kérdéses marad. Ennek a kérdésnek az összefüggésében azonban rendkívül figyelemre méltó E. C. Ratcliff azon felvetése, hogy a Sanctus a korai római hagyományban eredetileg az eucharisztikus imát követhette – a lutheri misében betöltött szerepéhez hasonlóan – egyfajta záró doxológiaként.¹⁵⁰ Ez a jól kidolgozott hipotézis még nem nyert széles körű elfogadást a kutatók körében, de nem is vitatták széles körben. Ha Ratcliff hipotézisében van valami igazság, akkor ez érdekes ókori párhuzamot jelentene a *Formula Missae* klasszikus lutheri eucharisztikus struktúrájával, amely később Bugenhagen 1528-as rendjében nem maradt meg a wittenbergi gyakorlatban.¹⁵¹

Az Agnus Dei Luther miserendjében visszanyerte a *sub communione* ének szerepét.¹⁵² Fontos azonban látnunk, hogy Luther ezzel nem csupán megváltoztatta a mise struktúrájában az Agnus Dei elhelyezkedését, azáltal, hogy a kenyér megtörésének himnuszából a kenyér vételének himnuszává formálta, hanem ennél radikálisabb változtatást hajtott végre. Amit a római misében a celebráns úrvacsoravételének (*sumptio*) kísérőjeként énekeltek, az most az evangéliumi misében az egész gyülekezet közös, énekelt imájává válik, amint Isten megbocsátásának látható jeleit és pecsétjét élvezi. Az Agnus Dei tehát, amely egykor a középkori katolicizmusban a papság szentségéhez kapcsolódott, a lutheranizmusban minden hívő egyetemes papságának kifejezőjévé válik. Az Agnus Dei lutheri használatban tehát a gyülekezet választát fejezi ki a lutheri eucharisztikus teológia korábban is említett „értetek” (*pro vobis*) aspektusára.¹⁵³ Az Agnus Dei efféle értelmezése tehát szorosan összefügg azzal,

¹⁴⁷ MEYER 1965, 187. o.

¹⁴⁸ SCHMIDT-LAUBER 1995, 227. o.

¹⁴⁹ BRUNNER 1949, 69. o.

¹⁵⁰ RATCLIFF 1950.

¹⁵¹ HERBST 1992, 89. o.; SCHWIER 1997, 35. ill. 38. o.

¹⁵² WA 12: 213. o.; LVM 3: 282. o. vö. SENN 1973, 117. o. szemben HOFHANSL 2021, 40. o. állításával, miszerint az Agnus Dei kizárólag a pap sumptióját kíséri.

¹⁵³ LEAVER 2021, 52. o.

hogy Luther értelmezésében az Újszövetség evangéliumának kvintesszenciája a bűnbocsánat, amely hangsúlyos eleme a tétel szövegének.¹⁵⁴

III.3. A Deutsche Messe (1526)

Luther második, német nyelvű miserendje az 1526-os *Deutsche Messe* az előzőekben ismertetett liturgikus paradigma mellett nem teremtett újat, hanem azt a nemzeti nyelv kontextusába helyezte.¹⁵⁵ Ez magával hozott egy, azzal kompatibilis,¹⁵⁶ addig még nem létező zenei nyelvet, tehát egy egészen új kompozíciós és fordítói technika megteremtését.¹⁵⁷ Ennek okán a *Formula Missae* kapcsán ismertetett teológiai megfontolások szinte teljes egészében alkalmazhatók a *Deutsche Messe* rendjére is, néhány kivételtől eltekintve, amelyekről külön szólnunk. Mindazonáltal a zenei paradigma kialakítása Luther számára nem csupán formai, hanem teológiai problémát is jelentett, hiszen a zenét az evangélium hordozójának, hangzó, zengő igehirdetésnek (*praedicatio sonora*) tekintette.¹⁵⁸

Luther itt korának sokszínű gyakorlata helyett egy hármas szerkezetű szillabikus Kyrie-dallamot javasol,¹⁵⁹ amelyet az első zsoltártónus dallamából alakított ki,¹⁶⁰ de mivel kimutathatók középkori előképei is,¹⁶¹ tulajdonképpen egy középkori melizmatikus dallamforma zsoltártónushoz való szillabikus hozzáigazításáról lehet szó.¹⁶² Bár a tétel szövege megtartja az eredeti görög nyelvet, dallama könnyen memorizálható zeneileg nem képzetek számára is, így minden bizonnyal Luther gyülekezeti éneklésre szánta,¹⁶³ feltehetően erre utal a Kyrie hármas szerkezete is.¹⁶⁴

A Gloria tételt a szöveg egyáltalán nem említi, amelynek oka több megközelítésben is magyarázható. Egyfelől lehetséges, hogy Luther olyannyira magától értetődőnek tekinti, hogy nem is látja szükségét annak, hogy utaljon a tétel éneklésére,¹⁶⁵ másfelől az is lehetséges, hogy olyan liturgikus szituációval számol, amelyben nem áll rendelkezésre kórus, aki a tételt énekelné. Előfordulhat azonban az is, hogy azért nem történik utalás a tételre, mert a

¹⁵⁴ MEYER 1965, 325. o.

¹⁵⁵ WA 19: 72. o.; LVM 3: 300-301. o.

¹⁵⁶ WA 18: 123. o.

¹⁵⁷ BAKER 2023, 7-8. o.

¹⁵⁸ KAMP 2001, 12. o.

¹⁵⁹ WA 19: 86. o.; LVM 3: 314. o.; HERBST 1992, 78. o. vö. PRÖHLE 2018, 535. o.; LK 69. o.; EÉ 71. o.; GyLK 606.

¹⁶⁰ WOLF 1902, 660. o.; BRODDE 1961, 381. o.; SCHULZ 2003b, 15. o.; LEAVER 2017, 185. o.

¹⁶¹ GEBHARDT 1967, 94-95. o.

¹⁶² MAHRENHOLZ 1960, 164-166. o.

¹⁶³ MEYER 1965, 44-45. o.; SCHULZ 2003b, 16. o.; LEAVER 2017, 195-196. o.

¹⁶⁴ KRENTZ 2014, 345-346. o.

¹⁶⁵ FENDT 1923, 188. o.; JÁNOSSY 2010, 87. o.

középkori gyakorlathoz igazodva Luther nem tekinti a mise elmaradhatatlan részének.¹⁶⁶ Ugyanakkor szintén kézenfekvő az a magyarázat, hogy azért nem szerepel a tétel a szövegben, mert a kiadott forma az 1525-ös adventi gyakorlatot rögzítette,¹⁶⁷ vagy éppen azért, mert a Gloria ekkora már csak az ünnepi alkalmakkor volt szokásban.¹⁶⁸ Mindezek mellett az utóbbi években zajló kutatások egyre inkább rámutatnak arra,¹⁶⁹ hogy Luther a *Deutsche Messe* című munkájában bemutatott liturgikus énekre vonatkozó elveinek tökéletesen megfelel egy, a *Gloria Paschale* dallamán¹⁷⁰ alapuló, „*All Ehr und Lob soll Gottes sein*” szövegkezdetű ötversszakos, német liturgikus Gloria-átirat, amelyet a naumburgi Szent Vencel templom 1538-as kéziratosszertartásrendje (*Ordnung der Ceremonien*) neki tulajdonít,¹⁷¹ és amely az utolsó versszak kivételével szorosan követi a *Laudamus te* szövegét.

A gregorián Credo helyettesítésére saját korális parafrázisát énekelteti („*Wir glauben all an einem Gott...*”).¹⁷² Ennek egy 15. századi, latin nyelvű, egyversszakos hitvalló ének az előzménye,¹⁷³ amelynek 1417-ből ismert kéziratosszövegét német szöveggel is bővítették. E mögött azonban nem a latin szöveg fordítása áll, hanem egy önálló német költemény, amely megpróbálja a Credo tartalmát tíz sorban összefoglalni, de korántsem biztos, hogy az eredeti teljes a szöveget ismerjük.¹⁷⁴ Az eredeti latin költemény Credo-ének és nem liturgikus Credo, mivel nem a „*Patrem*”, hanem a „*Credo*” szóval kezdődik, tehát nem a papi intonációra adott felelet. Tartalmilag viszont a Szentháromság-tan verses összefoglalásának, és kevésbé Credo-parafrázisnak tekinthetjük.¹⁷⁵ Luther eredetit messze meghaladó átdolgozásában a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás szövege dominánsabban érvényesül mint az Apostolié.¹⁷⁶ Bár már a középkori előzmények is a „*Wir*” névmással kezdődnek, a parafrázist értelmezhetjük úgy, mint Luther gyülekezet központú teológiájának irodalmi kifejeződését: az eredeti hitvallás egyes szám első személye az énekelt változat többes számú formájában a gyülekezet közös hitét fejezi ki.¹⁷⁷ Az egyes szám első személy a Credo eredeti formájában azt fejezi ki, hogy a hitét megvalló személy Isten előtt nem igazolhatja magát – ami a reformatori teológiában is meghatározó gondolat –, ám Luther mégis a többes szám első személy alkalmazásával a

¹⁶⁶ WOLF 1902, 660. o.

¹⁶⁷ LEAVER 2017, 187. o.; BAKER 2023, 10. o.

¹⁶⁸ EKO I: 704. o. vö. KÜSTER 2016, 19. o.

¹⁶⁹ BAKER 2023, 9-10. o.

¹⁷⁰ BRODDE 1961, 397-398. o.

¹⁷¹ AMELN 1988; LEAVER 2017, 219-220. o., 232-233. o., 328. o.

¹⁷² WA 19: 95. o., LMM 3: 320. o. vö. EÉ 247

¹⁷³ Lásd: WA 35: 172. o.

¹⁷⁴ JENNY 1985, 89. o.

¹⁷⁵ ECSEDI 2006, 105. o.

¹⁷⁶ BLOCK 2003, 64-65. o.

¹⁷⁷ STALMANN 2003, 68-69. o.

hitvallót a gyülekezet közösségébe helyezi, mint aki Isten népének tagja.¹⁷⁸ Luther értelmezésében a hitvallás így egyszerre fejezi ki az egyház objektivitását és a gyülekezet szuverenitását. Felfogásában a hit nem jámbor magatartás vagy teljesítmény, hanem Isten cselekedete az emberrel szemben (*fiducia promissionis*). Aki hisz, az nem a hittételeket fogadja el (*fides quae creditur*), hanem az életét is az Istenbe vetett személyes bizalom alapján éli (*fides qua creditur*).¹⁷⁹ Luther ily módon nemcsak formailag, a korál alkalmazásával, hanem annak közösségi tartalmát kifejezve adja vissza a gyülekezetnek a hitvallást, amely eredetileg is mint az egész gyülekezet által énekelt (*a cunctis canatur*) ének került be a mise rendjébe.¹⁸⁰

Luther a Sanctust a kenyér és bor kettéosztott konszekrációja teremtette szerkezet nyomán a kenyér vételéhez kapcsolja.¹⁸¹ Luther úrvacsorai teológiája itt liturgikus formát ölt: az úrvacsora két színét a kenyér és a bor kettéválasztott konszekrációja és kettős a disztribúció teszi kézzelfoghatóvá a Deutsche Messe rendjében. Azzal, hogy Luther értelmezésében a Sanctus nem a Praefatiohoz, hanem a szereztetési ígéhez kapcsolódik a trassubstantiációval szemben a distribúciót teszi *in actu* szentté. Luther értelmezésében ily módon a transsubstantiatio nem a pap *in persona Christi* cselekedete az oltáron, hanem Krisztus műve a hívő szívében.¹⁸² Másképpen fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy Isten megszentelt ajándékait a gyülekezet dicsőítő éneket énekelve, hittel fogadja, azaz miközben a gyülekezet átéli a keresztdozat hatását (katabázis), azaz Krisztus vérében a bűnbocsánat ajándékát veszi, a Sanctus mennyei látomásáról énekelve az Isten felé is tekint (anabázis).¹⁸³ Luther a tétel zenei anyagául a liturgikus funkciót az előbbieknél megfelelően átformáló saját átíratát adja („*Jesaja, dem Propheten das geschah...*”).¹⁸⁴ Bugenhagen későbbi híradása szerint még Wittenbergben sem vált elterjedté annak ellenére,¹⁸⁵ hogy Johann Walther értékes műnek tartotta¹⁸⁶ az adventi és böjti időben használatos *Missa XVII Sanctus* tételéből kialakított¹⁸⁷

¹⁷⁸ VOLK 2017, 143. o.

¹⁷⁹ BLOCK 2003, 65-66. o.

¹⁸⁰ JUNGSMANN 1977, 181. o.

¹⁸¹ WA 19: 99. o.; LVM 3: 324-325. o.

¹⁸² MEDING 1998, 154. o.

¹⁸³ NEIJENHUIS 1999, 31. o.

¹⁸⁴ „Ézsaiás próféta látta őt, / Lélekben járva ő az Úr előtt, / Fényes, magas királyi széken ült, / Prémess palástja messze elterült. / Jobb s bal felől egy-egy szeráfja állt, / Hat szárny jelentvén az Úr angyalát / Kettő védőn hajolt arcuk felé. / A második pár lábukat fedé, / Lebegve röptet a harmadik, / És ajkukról e szózat hallatik: / Szent, szent az Isten, a Mindenható, / Szent, szent az Isten a Mindenható, / Szent, szent az Isten, a Mindenható! / Dicsőségéhez nincsen fogható! / Ég s föld betelve őt magasztalá, / Míg rája lassan felhő szállt alá.” (WA 19: 100-102. o.; LVM 3: 528-529. o.)

¹⁸⁵ KÜSTER 2016, 21. o.

¹⁸⁶ LMM 3: 326. o.

¹⁸⁷ MAHRENHOLZ 1960, 168. o.; BRAUER 2016, 23. o.; LEAVER 2017, 231-232. o.

lutheri dallamot, ami inkább liturgikus ének, és nem ritmizált korál.¹⁸⁸ A tétel népszerűtlenségének oka az is lehetett, hogy az ének szövegében a háttérben álló bibliai (Ézs 6,1-4) és nem a liturgikus Sanctus szöveg dominál, és a teljes prófétai látomás képét felidézi a szigorúan vett Sanctus-szöveg előtt, a Benedictus szövegét pedig egyszerűen elhagyja. Ugyanakkor itt is Luther liturgikus koncepciója jelenik meg. Az ének elején Ezékiás halálának dátumát a látomás címzettjének neve váltja fel. Az elbeszélés meglehetősen tárgyilagos, még Ézsaiás passzív szereplő benne, olyannyira, hogy az ő jajkiáltása is kimarad. A tanú hírnökké válik, ezért áll a teljes elbeszélés múlt időben, csak maga a Sanctus akklamációja van jelen időben. A hírnök tehát eseményekről számol be, amelyeket ő látott, de a gyülekezet nem: Ézsaiás látta és tanúsította azt, amit az egyház nem lát, de hisz, amikor veszi Krisztus testét és véré.¹⁸⁹ A pedagógiai szándék itt is a középkori szentáldozástól való megkülönböztetés, valamint a szentség és a hit kapcsolatának hangsúlyozása, ahogyan azt Luther az eleváció megtartásával is demonstrálta.¹⁹⁰

Az úrvacsorai liturgia másik ordinárium tételével, az Agnus Deivel kapcsolatban Luther német miséjét faggatva azt láthatjuk, hogy a reformátormint a bor vételéhez kapcsolódó *sub communione* éneket írja elő a tétel német változatát.¹⁹¹ Bugenhagen rendtartásában¹⁹² találunk egy Luther Kyrie kompozíciójához igencsak hasonló német Agnus Dei tételt, amely azonosítható a *Deutsche Messe* szövegében említettel.¹⁹³ A német fordítást tekintve rendkívül figyelemre méltó, hogy Luther a *Septembertestament* alapján az evangéliumi szöveghez (Jn 1,29) igazítja a fordítást, és a „tragen” igét használja, amely értelmében nem is teljes egészében felel meg a latin szövegben használt „tollo” kifejezésnek.¹⁹⁴ Az Agnus Dei dallamát Luther – a Kyrie tételhez hasonlóan – az első tónusból alakította ki,¹⁹⁵ mivel összeköti őket a könyörület teológiai témája.¹⁹⁶

¹⁸⁸ BENCE 2011, 407. o.

¹⁸⁹ MEDING 1998, 154-155. o.

¹⁹⁰ „A felemelést nem szándékozom eltörölni, hanem megtartani, miután az a német Sanctusszal igen jól összeillik, s Krisztusnak azt a parancsát jelképezi, hogy őrá emlékezzünk. Mert ahogy a szentséget külsőleg felemeljük, s abban Krisztus teste és vére mégsem látható, úgy idézzük fel s mutatjuk meg a prédikáció ígéje által az ő emlékét, és iránta a szentség vétele által ragaszkodásunkat és nagyrabecsülésünket fejezve ki, s mindezt mégis csak a hitben fogjuk fel, és nem látjuk, hogy Krisztus mint áldozta fel testét és véréértünk, s miként mutatja be és áldozza fel Isten előtt még ma is naponként, hogy számunkra kegyelmet nyerjen.” (WA 19: 100-101. o.; LVM 3: 325. o.)

¹⁹¹ WA 19: 99. o. vö. LVM 3: 325. o.

¹⁹² HERBST 1992, 91. o.

¹⁹³ EÉ 78. o.; GyLK 616

¹⁹⁴ SCHULZ 2003c, 102-103. o.

¹⁹⁵ MAHRENHOLZ 1960, 163. o.; BRODDE 1961, 420. o. – Ezzel szemben állítja Ann BOND (1973, 1118. o.), hogy Luther Agnus Dei énekének a dallami mintáját a Lorettói Litánia (*Litaniae Lauretanae*) egy középkorban ismert dallama adta.

¹⁹⁶ LEAVER 2017, 198. o.

IV. AZ EVANGÉLIUMI MISE KIFORROTT TÍPUSAI:

A LUTHERÁNUS LITURGIKUS BAROKK ISTENTISZTELETI ÉLETE

A reformáció liturgiát is érintő megújulási folyamatának lezárulta után a különböző tartományi egyházak különböző módon kívánták megőrizni a nyugati típusú liturgia (mise) hagyományát.¹⁹⁷ Bár erre az időre a Luther szellemében végzett liturgia rituális megnyilvánulási rendszerei rögzültek és eleven realitásként éltek,¹⁹⁸ nem tagadható, hogy ezzel együtt ez a korszak számos torzulást is mutatott.¹⁹⁹ A következőkben az evangéliumi mise 17-18. századi kiforrott gyakorlatát két olyan városra nézve vizsgáljuk, ahol a kor zenéjének evangélikus egyházzene szempontjából kiemelkedő jelentőségű zeneszerzője, Heinrich Schütz (1585-1672) és Johann Sebastian Bach (1685-1750) élt és alkotott.

IV.2. Drezda (17. század)

A 17. századból jellemző példának mutatkozik Drezda istentiszteleti élete, amelyet ebben a korban nagyban meghatározott Heinrich Schütz (1585-1672) kimagasló színvonalú, lutheránus teológiát közvetítő zenei tevékenysége.²⁰⁰ A korabeli leírásokból rekonstruálható, hogy a Luther reformjait érvényesítő liturgikus gyakorlatban egymást mellett élt még a 17. században is a latin-német és a teljes egészében anyanyelvű istentisztelet, amely az 1581-es egyházrendtartás liturgikus rendje szerint zajlott.²⁰¹ Ebben az istentiszteleti formában mind az öt ordinárium tétel szerepelt, amelyeket ebben az időben többnyire korális formában énekeltek.²⁰² A Kyrie tétel esetében ez a gyakorlat az egyházi év különböző szakaszaiban más és más zenei anyagot alkalmazott:²⁰³ Karácsonytól nagyhétig a *Kyrie Magne Deus (O Vater allmächtiger Gott...)*, a húsvéti időben a *Kyrie paschale* ("O Herr Gott Vater in Ewigkeit..."), pünkösdötől az adventi idő végéig a *Kyrie fons bonitatis* ("Kyrie Gott Vater in Ewigkeit...")²⁰⁴

¹⁹⁷ EHRENSPERGER 2004, 1. o. – Az reformáció liturgikus reformjának szellemében született egyházrendtartások (*Kirchenordnung*) liturgiai vonatkozásairól áttekintést ad: JÁNOSSY 2010, 89-93. o.

¹⁹⁸ KAMP 1998, 15. o.

¹⁹⁹ HAFENSCHER 2010, 193. o.

²⁰⁰ PISK 1972, 379. o.

²⁰¹ SCHMIDT 1961, 95-100. o.

²⁰² Gloria: „Allein Gott in der Höh sei Ehr” vagy „All Ehr und Lob soll Gottes sein”; Credo: „Wir glauben all an einem Gott” (SCHMIDT 1961, 96-98. o.).

²⁰³ Ez megfelel Luther *Formula Missae* rendjében ajánlott gyakorlatához, amelyben a *de tempore* kiegészítéseket tartalmazó Kyrie-trópusokat megtartotta (WA 12: 209. o.; LVM 3: 277. o.)

²⁰⁴ Ez utóbbi ének egy 10. századi latin tétel szövegű fordítása, amely feltehetően 1541-ben, Wittenbergben jelent meg először nyomtatásban. Más szöveggel 1525-ben, Erfurtban jelent meg a *Teutsch Kirchenamt* című

tételt. Az úrvacsorai liturgiában azonban nem volt rögzített helye a Sanctusnak, az Agnus Dei tételt pedig nem mint az ordinárium részét, hanem mint *sub communione* éneket énekelték a *Deutsche Messe* rendjéhez hasonlóan.²⁰⁵

Az 1617-ből ismert, a reformáció százéves évfordulójára készített ünnepi rendben az említett korális tételeket alkalmazó liturgikus tradíció mellett, a Kyrie és a Gloria tétel megszólaltatásában a figurális zene is teljes természetességgel tagozódott be az istentiszteleti élet gyakorlatába,²⁰⁶ különösen is az ordinárium-tételek megszólaltatásában.²⁰⁷ Hasonló képet mutat egy, majd fél évszázaddal későbbi, 1662. körüli időből, az új egyházrendtartás idejéből származó kéziratos istentiszteleti rend is, amelyben szintén a „musicaliter” jelző szerepel e két tétel mellett.²⁰⁸ Előbbi forrás arra is rámutat, hogy Luther már több összefüggésben is említett Credo énekét alternatim módon, gyülekezeti és kórusének váltakozásával szólaltatták meg.²⁰⁹ A hitvallás éneklésének ebben a korban egy olyan additív formája is ismeretes volt, melyben a papi intonációt követően a kórus a hitvallás latin formáját énekli, amit a gyülekezet éneke („*Wir glauben all...*”) követ. Hasonló gyakorlat a Gloria éneklésére is jellemző volt, ebben az esetben a papi intonációt és a kórus figurális énekekét az *Allein Gott in der Höh sei Ehr* korál gyülekezeti éneklése követte.²¹⁰

Az 1662. körüli időből származó kéziratos forrás egy rövid megjegyzése arról is tudósít, hogy amikor az uralkodó úrvacsorázik – legyen az bármilyen időben –, akkor a Kyrie és a Gloria tétel között három német éneket kell énekelní, és csak azután következik, a pap intonációja után, a Gloria-korál.²¹¹ Ez a gyakorlat a 17. század második felében igencsak jellemző formává vált, kimutatható, hogy legalább tizenegy különböző tételt használtak ilyen módon (1. táblázat).²¹²

Kyrie-korálcsoprt	Liturgikus használat
Kyrie: „ <i>Gott der Vater wohn uns bei...</i> ”	Advent első vasárnapja (1662)
Christe: „ <i>Jesus Christus wohn uns bei...</i> ”	Advent harmadik vasárnapja (1660)
Kyrie: „ <i>Der heilige Geist wohn uns bei...</i> ”	II. János György herceg születésnapja (1665, 1673, 1676, 1679)

gyűjteményben (TERRY 1921, 250. o.), Heinrich Schütz *Zwölf geistliche gesänge* című ciklusában is feldolgozta (SWV 420). Magyar fordítása: *Cantate* (1950) 36. o. (30. sz.).

²⁰⁵ SCHMIDT 1961, 96-98. o.

²⁰⁶ MAHRENHOLZ 1960, 199-200. o.

²⁰⁷ MEYER-BLANCK 2011, 168. o.

²⁰⁸ HERBST 1992, 140. o.

²⁰⁹ MAHRENHOLZ 1960, 200. o.

²¹⁰ SCHMIDT 1961, 116. o.

²¹¹ HERBST 1992, 140. o.

²¹² FRANDSEN 2020, 160-161. o.

	Szentháromság ünnepe utáni harmadik vasárnap (1672)
Kyrie: „ <i>Ach Gott und Herr...</i> ” Christe: „ <i>Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ...</i> ” Kyrie: „ <i>Gott der Vater wohn uns bei...</i> ”	Advent negyedik vasárnapja (1660)
Kyrie: „ <i>Nimm von uns, Herre Gott...</i> ” Christe: „ <i>Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ...</i> ” Kyrie: „ <i>Ach Herr, mich armen Sünder...</i> ”	Advent negyedik vasárnapja (1661)
Kyrie: „ <i>Ach Herr, mich armen Sünder...</i> ” Christe: „ <i>Erbarm dich mein, O Herre Gott...</i> ” Kyrie: „ <i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir...</i> ”	Örmhírvétel (1665) Mihály arkangyal ünnepe (1676) Szentháromság ünnepe utáni tizennegyedik vasárnap (1677) Szentháromság ünnepe utáni huszonegyedik vasárnap (1665)
Kyrie: „ <i>Ach Herr, mich armen Sünder...</i> ” Christe: „ <i>O Lamm Gottes, unschuldig...</i> ” Kyrie: „ <i>Ach Gott und Herr...</i> ”	Böjt 4. vasárnapja (Laetare) / Örmhírvétel (1666) Virágvasárnap (1664)
Kyrie: „ <i>Ach Gott und Herr...</i> ” Christe: „ <i>O Lamm Gottes, unschuldig...</i> ” Kyrie: „ <i>Es wolle Gott uns gnädig sein...</i> ”	Virágvasárnap / Örmhírvétel (1662)
Kyrie: „ <i>Ich heb meine Augen sehnlich auf...</i> ” Christe: „ <i>Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ...</i> ” Kyrie: „ <i>Nimm von uns, Herr Gott...</i> ”	II. János György születésnapján (1662)
Kyrie: „ <i>Nun lob, mein Seel, den Herren...</i> ” Christe: „ <i>Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ...</i> ” Kyrie: „ <i>Nimm von uns, Herr Gott...</i> ”	Szentháromság ünnepe utáni 18. vasárnap (1662)

1. táblázat

Ezen korálok egyes versszakait az udvari zenészek által előadott figurális Kyrie minden egyes kérése után énekelték. A gyülekezet a leggyakrabban a *Gott der Vater, wohn uns bei* című trinitárius szerkezetű költeményt énekelt, a gyakorlatban azonban több különböző korál első versszakának különféle csoportosításai szerepeltek. Ezekben a csoportosításokban általában Krisztus volt a második versszak megszólítottja. Adventben és nagyböjtben a Kyrie-énekek gyakran tükrözték ezen időszakok bűnbánati jellegét. Figyelemre méltó azonban az is, hogy a gyülekezet ezekben a ciklusokban nem énekelt a már korábban említett *Kyrie, Gott Vater in*

Ewigkeit éneket; helyett úgy tűnik, hogy ezt más, a reggeli főistentisztelet előtti úrvacsorai alkalmakon való használatra tartották fenn.²¹³

IV.3. Lipcse (18. század)

A 18. század lutheránus istentiszteletének egyik legmagasabb liturgikus tradícióját és kultúráját Lipcse képviseli, amely elválaszthatatlanul összeforrt Johann Sebastian Bach (1685-1750) egyházzenei tevékenységével. E kor istentiszteleti gyakorlatáról maga Bach is tudósított, ugyanis a *Nun komm der Heiden Heiland* (BWV 61) című kantátájának egy autográf kézírata tartalmaz egy vázlatot, amelyen Bach az adott vasárnap rendjének megszokottól eltérő rendjét jegyezte fel.²¹⁴ Eszerint a Kyrie, rövid prelúdimot követően, végig figurálisan (concertaltan) szólalt meg, míg a Gloria – tekintettel az adventi időre – elmaradt, és a Credot a gyülekezet Luther parafrázisa szerint énekelte. A latin forma elmaradt, és az istentisztelet rendjében helyet kapott a litánia is.²¹⁵ E rövid feljegyzés létezése azonban túl azon, hogy a liturgia rendjébe is betekintést enged, arról is tájékoztat, hogy Lipcse istentiszteleti kultúrájának fejlettsége (és hozzátehetjük, bonyolultsága) szükségessé tette a kántor számára, hogy az aktuális liturgikus rend rendhagyásait rögzítse.²¹⁶

Bach szolgálati idejében az istentisztelet rendjét az 1539-1540-ben kiadott szász agenda határozta meg.²¹⁷ Ez mindkét lutheri liturgikus rend hatását tükrözi, és kiváló példája annak is, hogy a Luther *Formula Missae* és *Deutsche Messe* című iratai ugyanazon evangéliumi paradigma kulturális kivetülései, így nem értelmezhetőek két különböző és zárt egységet alkotó liturgikai paradigmaként, hanem inkább ezen evangéliumi látásmód istentiszteletteológiájának prototipikus példáinak mondhatók. A szász agenda leírása szerint ugyanis bár a *Deutsche Messe* úrvacsorai rendje volt a normatív, a nagyobb ünnepeken²¹⁸ a Miatyánk-parafrázis helyett a Praefatio és a Sanctus, valamint a latin Agnus Dei is

²¹³ FRANDSEN 2020, 151-153. ill. 160. o.

²¹⁴ SCHWEITZER 1977, 119-120. o. – Szöveget lásd németül: NEUMANN-SCHULZE 1963, 248. o., magyarul: DÁVID 1985, 191. o. – Claude V. PALISCA szerint Bach ezt a feljegyzést 1714-ben készítette, amikor a városba látogatott, hogy kantátáját előadja. Az istentiszteleti rend annyira megragadta (vagy zavarba hozta), hogy feljegyzést kellett készítenie belőle (1976, 286. o.). Alfred DÜRR szerint mivel ez utóbbi vélemény sem bizonyítható, lehetséges, hogy a feljegyzést már a Tamás-templom orgonista-karnagyaként készítette. Ezt erősíti az a tény is, hogy a hasonló szövegkezdetű, 1724-ben született kantáta (BWV 62) kézírata is tartalmazza a feljegyzést. Ebben az esetben tehát minden bizonnyal az új egyházi év első vasárnapjának különleges kiemeléséről van szó (1982, 98. o.).

²¹⁵ PALISCA 1976, 286-287. o.; WOLFF 2009, 297. o.

²¹⁶ STILLER 1970, 102. o.; PALISCA 1976, 286. o.

²¹⁷ EKO I: 264-281. o.

²¹⁸ Az *Agenda* karácsonyra, vízkeresztre, húsvétra, mennybemenetelre, pünkösdre, Szentháromság ünnepére és általános használatra közöl Praefatio szöveget és dallamot, a Sanctusra azonban csak utalást találunk a (114-128. o.).

felhangozhatott,²¹⁹ amely viszont közelebb áll a *Formula Missae* teremtette hagyományhoz. Az igeliturgiában a már említett „Kyrie, Gott Vater in Ewigkeit...” tétel lett a „lutheránus Kyrie”, és Nicolaus Decius „Allein Gott in der Höh’ sei Ehr...” parafrázisa pedig a „lutheránus Gloria” megtestesítőjévé vált. Ennek oka azonban aligha lehetett csupán formai kérdés. A tropizált Kyrie tartalma, de Decius énekének hangvétele is a megigazulás sarkalattos lutheránus tételének természetes kifejezőjévé vált.²²⁰ A szász agenda 1712-es újabb kiadása különösen is olyan liturgikus tradíciót tár elénk a városi gyülekezetekre vonatkozóan, amely összhangban van az *ordinarium missae* hagyományával, hiszen egyfelől középkori eredetű, latin nyelvű Kyrie, Gloria és Credo tételekre való utalások mellett helyet kapnak benne a reformáció korának említett fordításainak felsorolásai is.²²¹ Az agenda ugyanakkor kottával tartalmazza négy Gloria tétel intonációját is a lelkész számára.²²²

A liturgikus élet gazdagságának példája, hogy ebben az időben a Tamás templom ünnepi,²²³ böjti és úgynevezett „ünneptelen” (*festlose*)²²⁴ rendet is ismert, amelyekben az ordinárium figurális és korális megoldásaink különféle változatait alkalmazták (2. táblázat).²²⁵

	<i>Ünnepi</i>	<i>„Ünneptelen”</i>	<i>Böjti</i>
KYRIE	Figuraliter	Német Kyrie-ének / koraliter	Koraliter / német Kyrie-ének
GLORIA	Intonáció (koraliter) > figuraliter	Intonáció (koraliter) > német Gloria-ének	Intonáció > koraliter
CREDO	Kantáta > „Wir glauben all an einem Gott...” (gyülekezeti ének)	Intonáció (koraliter) > Kantáta első szakasza > „Wir glauben all an	Intonáció (koraliter) > Patrem omnipotentem (koraliter)

²¹⁹ Agenda, 80. o.

²²⁰ BAKER 2023, 11-12. o.

²²¹ Agenda, 78-79. o. ill. 98. o.

²²² Agenda, 99. o. vö. LEAVER 2021, 32. o.

²²³ Karácsony, húsvét, pünkösd, újév, vízkereszt, Jézus bemutatása (február 2.), örömhírvétel (március 25.), Mária és Erzsébet találkozása (július 2.), Keresztelő János (június 24.) és Mihály arkangyal (szeptember 29.) ünnepe (WOLFF 2021, 33. o.).

²²⁴ Az „ünneptelen” kifejezés használata teológiai értelemben számos problémát felvet az egyházi év vonatkozásában. Elsősorban arra utal, hogy a nagy Krisztus-ünnepek az egyházi esztendő első felében vannak, de kifejezi azt is, hogy az ezzel a kifejezéssel jelölt Szentháromság ünnepe utáni időben számos olyan római katolikus ünnep szerepel, amelyeket a reformáció egyházaiban teológiai okokból nem ünnepelnek (PAP 2016, 271-272. o.). A lipcei istentiszteleti rendben a kifejezés leginkább a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok liturgikus gyakorlatára utal, amelyet azonban több „evangéliumi szent” ünnepe is megszakított (vö. 223. lábjegyzet).

²²⁵ PETZOLDT 1999, 85-86. o.; WOLFF 2009, 298-299. o.

		<i>einem Gott...</i> ” (gyülekezeti ének)	> „ <i>Wir glauben all an einem Gott...</i> ” (gyülekezeti ének)
SANCTUS	Figuraliter / Luther parafrázisa <i>sub communione</i>		
AGNUS DEI	Luther parafrázisa <i>sub communione</i> (gyülekezeti ének)		

2. táblázat

Az itt bemutatott három féle istentiszteleti forma rámutat arra, hogy a lutheri reformáció elveit érvényesítő lipcsei gyakorlat megtartotta a mise struktúráját a vasárnapi és ünnepnapai főistentiszteletre.²²⁶ Az a törekvés, hogy a gyülekezetet aktív részvételre ösztönözzék az istentisztelet eseményeiben,²²⁷ különböző istentiszteleti típusokat és formákat eredményezett, amelyek közül néhány a kórus jelenlététől vagy hiányától függően változhatott.²²⁸ A Kyrie és a Gloria helye azonban az istentisztelet elején, valamint a Credo az evangélium felolvasása után nem változott alapvetően.²²⁹ Az előbbi két tétel – az úgynevezett *Missa* – a háromféle istentiszteleti formának és a két kórus zenei kvalitásainak megfelelően háromféle módon hangozhatott el.²³⁰ Közöséges vasárnapokon az első kórus énekelhette a hármass szerkezetű Kyrie tételt gregorián ének formájában,²³¹ ami után a lelkész a „*Gloria in excelsis Deo*” intonációt énekelte az oltártól, amire a kórus a latin „*Et in terra...*” és a *Laudamus te* éneklésével válaszolt.²³² A másik lehetséges forma az volt, amelyben a második kórus vezette a gyülekezetet a német Kyrie-ének éneklésében („*Kyrie, Gott Vater in Ewigkeit*”),²³³ majd a lelkész énekes intonációjára a második kórus vezetésével a gyülekezet Gloria-éneket énekel

²²⁶ Érdekesnek bizonyul PALISCA megjegyzése, aki szerint míg a legtöbb németországi egyházközség a lutheri liturgiák fő elemeit őrizte csak meg, a lipcsei rend szinte túlzásig menően követte a reformátor előírásait (1976, 286. o.). Ennek bizonyítéka lehet, hogy az *Agenda* közli az általánosságban egyáltalán nem elterjedt Luther féle Miatyánk-parafrázist és a szereztetési ígéket is a *Deutsche Messe* rendjében ajánlott evangéliumi tónuson is szerepelteti (129-132. o.).

²²⁷ STORK-DENKER 2008, 61. o.

²²⁸ STILLER 1970, 103. o.

²²⁹ WOLFF 2021, 31. o.

²³⁰ HERBST 1992, 145. o.

²³¹ VOPELIUS 421. o.

²³² Uo. 421-423. o.

²³³ Uo. 423-425. o. – Különösen figyelemre méltó, hogy az ennek a tételnek a szövege a közölt kotta alatt latin és német nyelven is szerepel az énekeskönyvben, a latin nyelvű változatot minden bizonnyal a kórus önállóan énekelte, míg a német fordítás éneklésébe a gyülekezet is bekapcsolódhatott (vö. LEAVER 2021, 32. o.).

(„*Allein Gott in der Höh sei Ehr*”)²³⁴ németül.²³⁵ Ez utóbbi esetben mindkét ének korálelőjáték vezethette be, amint azt Bach *Clavierübung* III. kötetének első része (BWV 669-677) is sugallja.²³⁶ A harmadik lehetőség – amely a nagyünnepek liturgikus rendjét jellemezte – a figurális zene alkalmazása volt,²³⁷ Bach kompozíciói között négy erre alkalmas Kyrie és Gloria tételből álló misét találunk (BWV 233-236).²³⁸

A Credo a lutheri liturgikus hagyománnyal való kontinuitás példáját adja, mivel – elsősorban a lutheri ortodoxia erős hatása révén – Lipcsében egészen a 18. század végéig sértetlenül megmaradt az evangélium felolvasása és a prédikáció között, annak ellenére, hogy számos német városban már a 17. században más énekkel helyettesítették.²³⁹ A hitvallás a lipcsei istentiszteleteken általában kétféle formában hangzott el: pap intonációja után („*Credo in unum Deum...*”) először a kórus énekelte latinul, egyszólamú gregorián dallamon a Niceai hitvallást („*Patrem omnipotentem...*”), majd a gyülekezet Luther német nyelvű parafrázisát („*Wir glauben all an einem Gott...*”) szólaltatta meg.²⁴⁰ Az áttekintésben az istentiszteleti rendnek ez az eleme különösen feltűnő, hiszen míg a Credo – a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás szövegével – teljes egészében csak a nagyböjt idején szólal meg, közönséges vasárnapokon is csak a Credo intonációval találkozunk, és ünnepi istentiszteleteken egyáltalán nincs helye, addig Luther parafrázisa gyülekezeti énekként minden istentiszteleti rendben megmarad. A Credo éneklése tehát elsősorban az első vasárnap kivételével adventi időben, nagyböjtben és az apostolok emlékünnepein volt jellemző, amikor az evangélium felolvasását nem követte a kantáta. Különös volt azonban az a gyakorlat is, hogy az evangélium recitálása után a pap a Niceai hitvallást intonálta, akkor is, ha azt nem a kórus vagy a gyülekezet éneke, hanem a kantáta követte, de ezt a gyakorlatot később elvetették.²⁴¹ A kantáta az istentisztelet ezen helyén elsősorban hitvallásra buzdító karaktert kapott.²⁴² Bár ezt a gyakorlatot később elvetették, a zenélés és a művészileg magas színvonalon kidolgozott

²³⁴ VOPELIUS 425-427. o. – A *Leipziger Kirchen-Andachten* leírását idézve: „In der Kirchen aber wo der andere Chor ist ... wird das Kyrie deutsch gesungen: Kyrie Gott Vater in Ewigkeit.” (LKA, 11. o.) Hasonló rubrika szerepel azonban a Glóriára vonatkozóan *Leipziger Kirchenstaat* szövegében is: „In der Kirchen aber wo der andere Chor ist ... wird das deutsch Gloria gesungen ... Allein Gott in der Höh sey Ehr.” (LKS 12. o.)

²³⁵ STILLER 1970, 102-106. o.; SCHWEITZER 1977, 117. o.; LEAVER 2021, 32. o.

²³⁶ STILLER 1970, 102-106. o.; LEAVER 2021, 32. o.

²³⁷ STILLER 1970, 77-79. o.; SCHWEITZER 1977, 119. o.

²³⁸ KOLNEDER 1988, 225. o. – E tételekkel kapcsolatban sokáig szkeptikus volt a kutatás, mivel korábbi művek átiratai voltak, az újabb kutatás azonban rámutatott a liturgikus használatuk jelentőségére is (e kérdés kutatástörténetét és összefoglalását lásd: LEAVER 2018, 177-203. o.)

²³⁹ Lipcse liturgikus konzervativizmusa figyelemre méltó volt, ugyanis a felvilágosodás korabeli liturgiai összeomlás idején is élt az ún. „katolisierender Form”, amelyben a Credo mellett a Gloria lelkészi intonációja, a salutatio, a kollekta, a különféle responzumok és a szereztetési igék éneklése meghatározó elem volt (KINCZLER 2009, 408. o.).

²⁴⁰ PETZOLDT 2000, 4-5 o.

²⁴¹ STILLER 1970, 108-110. o.

²⁴² ARNOLD 2018, 18. o.

figurális zene hallgatása Luther már részletesen elemzett hálaáldozati gondolatának megvalósulását fejezi ki. Másrészt a gyülekezet hitét az istentisztelet teljessége fejezi ki, amely aztán a gyónásban és a feloldozásban (mint a keresztségről való megemlékezésben és annak megújításában), valamint az úrvacsorában teljesedik ki, miközben a mise formájához való ragaszkodás elhalványul.²⁴³

Az istentisztelet úrvacsorai részének ordinárium tételei a reformátori istentisztelet liturgikus felépítését követve volt jelen a lipcsei gyakorlatban is. A Sanctust azonban csak ünnepnapokon énekelte a kórus a latin bevezető ima után.²⁴⁴ A Sanctusra vonatkozóan azonban érdekessége miatt meg kell említenünk, hogy e tételhez kapcsolódóan különösen is igaz az, hogy a lipcsei gyakorlat milyen sokáig megtartotta a középkori mise dramatikus elemeit is, ugyanis e tételhez kapcsolódóan 1787-ig megmaradt az úgynevezett traszszubsztanciációs harangozás gyakorlata, Sanctus-harangozás névvel.²⁴⁵ A *Deutsche Messe* rendjében Luthertől származó három ordinárium ének – a *Jesaja, dem Propheten das geschah* (német Sanctus), a *Gott sei gelobet und gebenediet* (német Benedictus) és a *Christe, du Lamm Gottes* (német Agnus Dei) – ezután általában gyülekezeti énekként hangzott el.²⁴⁶ Az Agnus Dei tétellel kapcsolatban Petzoldt következetesen képviseli azt az álláspontot, hogy az nem szerepelt a lipcsei istentiszteleti gyakorlatban.²⁴⁷ Ezt a feltevését feltehetően arra alapozta, hogy ez a tétel nem található meg a korabeli Lipcsei énekeskönyvekben. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az 1712-es szász agenda is közli Luther első tónusból kialakított változatát, azzal a megjegyzéssel, hogy amikor ünnepen magas a kommunikánsok létszáma, akkor még az Agnus Dei latin változata is énekelhető más imént említett német énekekkel együtt, amelyek sorát Luther Agnus Dei fordítása zárhatja le.²⁴⁸ Maga Bach több alkalommal is alkalmazta a Luther által szerzett dallamot, így arra is következtethetünk, hogy a könnyen memorizálható dallam efféle rögzítésére az ismertsége okán nem volt szükség.²⁴⁹

²⁴³ PETZOLDT 1999, 88. o.

²⁴⁴ Lehetséges, hogy ez a megállapítás csak az elvi liturgikus felfogásra igaz, és a valódi istentiszteleti gyakorlatra nem, ugyanis a korábbi agenda szövegen alapuló felsorolással szemben Johann Christian (Cristoph) Rost (1717-1765) naplója szerint a Sanctus éneklése nem volt a nagyünnepekre korlátozva, ugyanis az adventi vasárnapokon, újév napján és a böjti idő első vasárnapján is mint ordinárium-tételt énekeltek az úrvacsorai liturgiában a Praefatio után (SPOSATO 2018, 68. o.).

²⁴⁵ STILLER 1970, 106. o.

²⁴⁶ WOLFF 2021, 31. o.

²⁴⁷ PETZOLDT 1999, 88. o.; PETZOLDT 2000, 4. o.

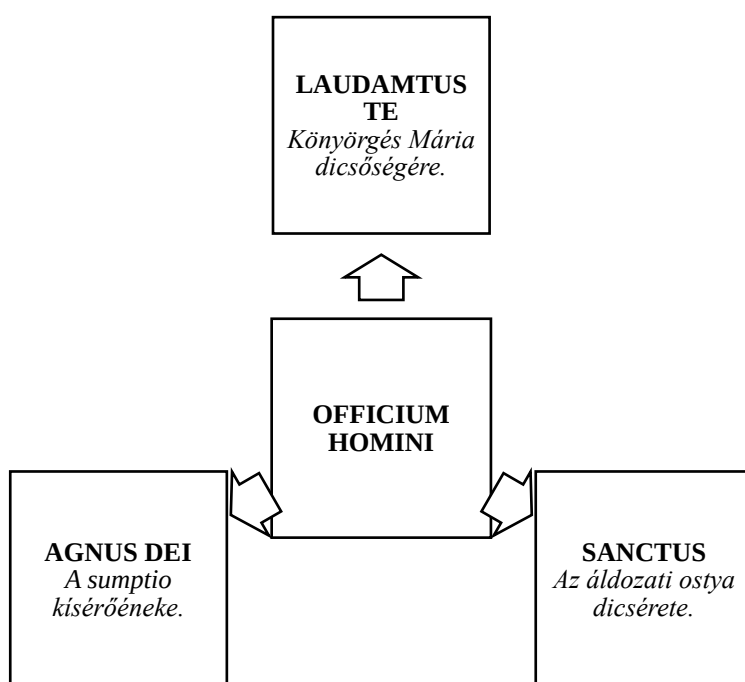
²⁴⁸ *Agenda*, 138. o.

²⁴⁹ LEAVER 2021, 41. o.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

V.1. A negatív liturgikus identitás mint teológiai keret

Az evangélikus istentisztelet negatív, elhatárolódó identitása koránt sem irreleváns, ha a pozitív identitás meghatározás kialakításában mint egyfajta teológiai keretet használhatjuk, amely meghatározza és kijelöli ezt a pozitív megfogalmazást preferáló istentisztelet-teológiai rendszer megalkotásának határait. A reformáció liturgiai reformjának alapját Luther miseáldozatot illető kritikája adja, amely az ordináriumra vonatkozóan úgy jelentkezik, hogy reformátor a *Formula Missae* állásfoglalásai között a Gloria és a Sanctus tétellel kapcsolatban hangsúlyozza a tropizálás tilalmát, mivel azok áldozattá és papi monopóliummá tették a Krisztus alapította misét.²⁵⁰ Ez a papi monopóliumi jelleg abban is megnyilvánul, hogy a középkori gyakorlatban az Agnus Dei kizárólag pap sumptióját kísérte.²⁵¹ Az áldozatot hangsúlyozó felfogás ugyanis – Luther liturgikus logikáját követve²⁵² – kihat és meghatározza az ordinárium énekeinek a szövegi változásait és nyilvánvalóan annak értelmezését is azzal, hogy azok bővítését idézi elő a megváltozott (eltorzult) origópontnak megfelelően (1. ábra).

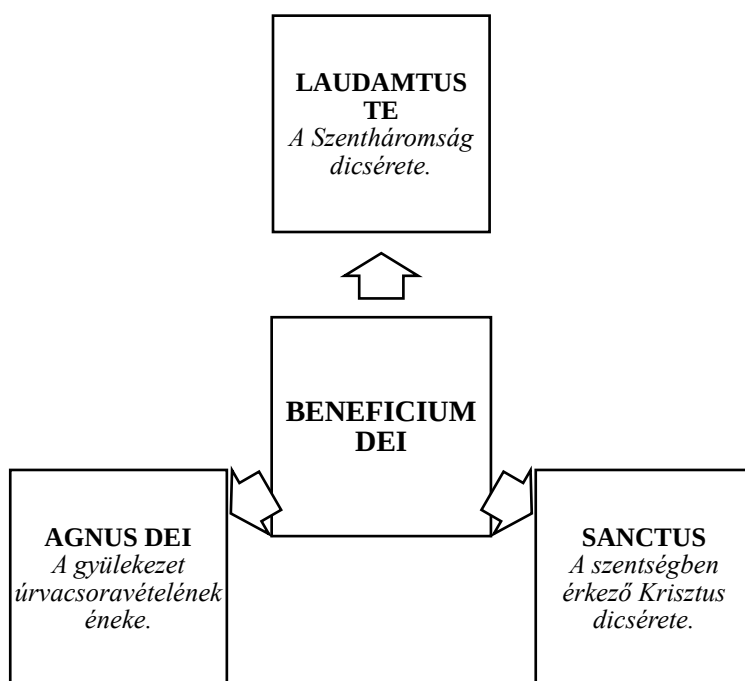
1. ábra

²⁵⁰ WA 12: 207. o.; LVM 3: 275. o.

²⁵¹ LEAVER 2021, 52. o.

²⁵² WA 12: 206-207. o.; LVM 3: 274-275. o.

Luther liturgiai reformjának a lényege itt abban áll, hogy megváltoztatja a mise középpontját – és majd mint alább kifejtjük, teljes irányultságát is – azzal, hogy a szereztetési igék *pro vobis* értelmét hangsúlyozva rámutat, hogy a mise lényege nem *officium homini*, hanem *beneficium Dei*.²⁵³ Ez a reform azonban magával vonja nem csupán az ordinárium-tételekhez kapcsolódó trópusok törlését, hanem az egyes tételek, különösen is a Sanctus és az Agnus Dei liturgikus funkcióját is,²⁵⁴ amellyel azok liturgikus dramaturgiában betöltött helyének változását is eredményezi (2. ábra).²⁵⁵

2. ábra

A lutheránus liturgikus barokk istentiszteleti élete az evangéliumi misének nem új értelmezését, hanem a Luther által lefektetett evangéliumi paradigma kiteljesedését jelentette. E korszak teológiája a megszilárdult, rendszerbe foglalt ortodox lutheranizmus, amely azonban már nem a mise áldozati jellegének kritikájából indul ki, hanem a dicséret és hála áldozatának hangsúlyozásával pozitív formát ölt, ugyanis e teológiai pozíció a teljes barokk istentiszteleti zene alapjának tekinthető. Ebben az esetben a teológiai motiváció tehát egyfajta pozitív teológiai identitás kialakulása, amely egy teológiai értelemben sem közömbös formai változásban manifesztálódik. A barokk kor kiforrott istentiszteleti formái Luther korábban

²⁵³ VAJTA 1952, 61-73. o.

²⁵⁴ BRUNNER 1949, 69. o.; MÜLLER 1955, 38. o.; MEYER 1965, 185-187. o.; SENN 1973, 113-115. o.; SCHMIDT-LAUBER 1995, 227. o.; JÁNOSSY 2010, 83. o.

²⁵⁵ WA 12: 212-213. o.; LVM 3: 281-282. o.

elemzett liturgikus paradigmájának tehát koránt sem csupán esztétikai kifejeződései, amelyek formai értelemben követik a *Formula Missae* és a *Deutsche Messe* struktúráját. Luther, bár elveti a mise áldozati jellegét, hangsúlyozza az istentisztelet hálaáldozati karakterét, amely a teljes barokk istentiszteleti zene alapjának tekinthető.²⁵⁶ A hívők egyetemes papságból eredeztethető papi áldozata az istentiszteleten elsősorban a hálaadás (*Dankopfer*) és az Isten dicséretének (*Lobopfer*) áldozata. Luther ezt sokszor az istentisztelet egyetlen lehetséges formájának értelmezte. A hálaadás magatartása az ember részéről azonban megféleltethető az irgalmas Isten cselekedetének, amely az istentiszteleten is zajlik. Az istentisztelet alkalmával az Isten közösségbe való eljövetele, szóba, kenyérbe és borba való „alászállása” (katabázis) olyan esemény, amelyre csak a hálaadás lehet a válasz (katabázis). Az istentisztelet belső ritmusában tehát először az Isten munkálkodik, kegyelmében részesít (participáció) a kegyelmi eszközök segítségével a gyülekezet pedig hálaadással és hittel fogadja ezt a munkáját. Ez a kettő azonban elválaszthatatlan egymástól, ugyanis istentisztelet csak ott van, ahol hit van. A hit pedig áldozat is, amely a közösségben a hálaadás és az éneklés révén is végbemegy. Luther számára ugyanis a zene is a hálaáldozat (*Lobopfer*) kifejezése, ám amikor a hívő és alázatos ember énekel, akkor énekével megvallja a bűneit is Istennek, ilyen értelemben tehát a *sacrificium laudis* és *confessio peccati* kéz a kézben kell, hogy járjanak a törvény és evangélium kölcsönhatásának megfelelően. A hit általi megigazulás teológiai értelmezésének következménye,²⁵⁷ hogy az Istent dicsőítő áldozat (*Lobopfer*) csak akkor valósul meg, ha Isten maga alakítja át az ember bűnvallását az ő dicséretévé. Hiszen a hála és a dicséret áldozata Isten egész üdvözítő művének befogadását jelenti, amely a Szentlélek munkája által mehet végbe.²⁵⁸ Teológiai értelemben tehát egyedül innen érthető meg az a specifikum, amely a barokk kor protestáns istentiszteletét jellemzi,²⁵⁹ miszerint a liturgia a látástól a hallás felé, a külsőtől a belső felé, a szent, érzéki szemlélődéstől a hit szavakban és zenében való közvetítése felé irányul.²⁶⁰

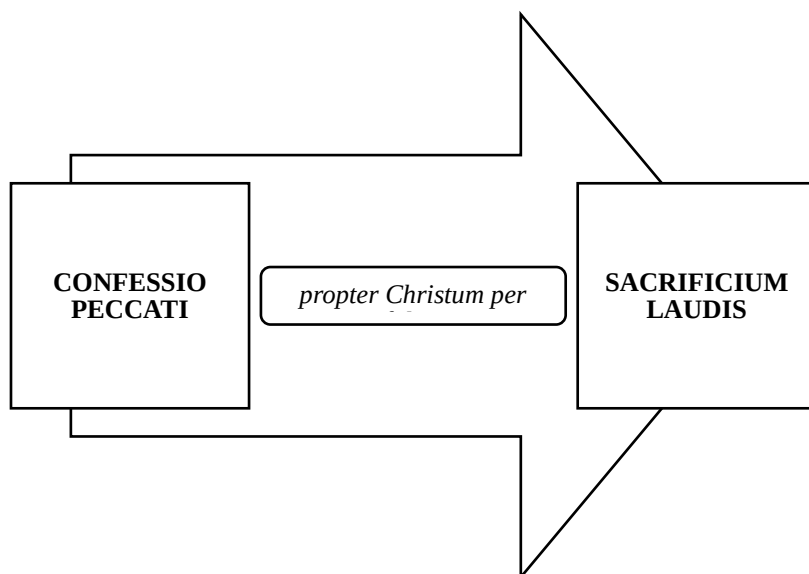
²⁵⁶ PETZOLDT 1999, 71-72. o.

²⁵⁷ BSELK 56. o.; KK 2: 22. o.

²⁵⁸ VAJTA 1952, 281-290. o.

²⁵⁹ PETZOLDT 1999, 71-72. o.

²⁶⁰ CORNEHL 1986, 59. o.

3. ábra

V.2. Az ordinárium evangélikus teológiai értelmezése mint a pozitív liturgiai identitás paradigmája

Az evangéliumi mise őstípusának, alaptípusainak és kiforrott típusainak vizsgálata mindenekelőtt azzal szembesít, hogy a liturgia, és azon belül az ordinárium egyszerre jelentett nyelvi (fordítási), elvi (teológiai) és gyakorlati (zenei) identitáskérdést a reformáció számára, annak ellenére, hogy a reformációt nem tekinthetjük liturgiai mozgalomnak.²⁶¹ E három terület közül kettő, a nyelvi és zenei kérdés, amint a *Formula Missae* és a *Deutsche Messe* sajátos viszonya²⁶² rámutat, csak a harmadik tényező, az elvi-teológiai identitás következményének tekinthető. Éppen ezért az evangélikus istentisztelet jellemző formai identitásmeghatározásait²⁶³ is csak egy teológiai identitás gyakorlati megvalósulásaként definiálhatjuk. Ily módon az Ágostai Hitvallás bevezetésben idézett XXIV. cikkét bevezető mondat,²⁶⁴ amely az evangélikus istentiszteletet a „mise” szóval írja le, szintén formai kritérium marad, és nem válik és nem elvi-teológiai identitásjelzővé, amíg nem tisztázzuk, hogy az evangéliumi mise formája milyen teológiai igazság köré szerveződik.

A liturgia – amint Hafenscher Károly megállapítja – koncentrált ige,²⁶⁵ amely alapján bátran idézhetjük az evangélikus istentiszteletre vonatkozóan is a református Zalatnay István lapidáris tételét, miszerint az istentisztelet nem igehirdetés, hanem igeközpontú.²⁶⁶

²⁶¹ HAFENSCHER 2018, 187. o.

²⁶² BAKER 2023, 7-8. o.

²⁶³ Például Rainer PREUL szerint Luther az istentisztelet külső gyakorlatában a szabadságot, az érthetőséget és megértést, valamint a cselekmény nyilvánosságát és nyelvének jelentőségét hangsúlyozta (1989, 115-120. o.)

²⁶⁴ BSELK 91. o.; KK 2: 43. o.

²⁶⁵ HAFENSCHER 2010, 12. o.

²⁶⁶ ZALANTNAY 2019, 46. o.

Tévednénk azonban, hogyha az istentisztelet igeközpontúságát az olvasmányok és az igehirdetés egységében látnánk. Alexander Kupsch hívja fel arra figyelmet, hogy a későközépkori miseforma öt állandó éneke, a Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus és Agnus Dei, vagyis az úgynevezett ordinárium, szószerinti idézetként vagy allúzió formájában szentírási szövegeket kapcsol egységbe.²⁶⁷ Ily módon a sola Scriptura elvet liturgikai értelemben is érvényesítve az evangélikus istentisztelet teológiai identitását méltán jellemezhetjük a „mise” kifejezéssel is

A liturgia újra és újra formai kérdésként való beállítása azonban nem vesz tudomást arról, hogy – amint Járosi Andor rámutatott – az az állítás nem állja meg a helyét, hogy Luther *adiaforon*nak tekintette a liturgiai formákat.²⁶⁸ Ebben az összefüggésben idézhetjük azonban Pröhle Károly szavait is, aki azt mondja, hogy az evangélium tiszta hirdetésének (*pure docetur*) és a szentségek helyes kiszolgáltatásának (*recte administratur*) kritériuma arra mutat, hogy a „lutheri reformáció számára [...] nem közömbös az istentisztelet kérdése, hanem az istentisztelet kérdését ugyanannyira középponti kérdésnek tekinti, mint amennyire középpontban látja mindenben magát az élő Istent. Mert Isten és istentisztelet összetartoznak.”²⁶⁹

Luther gyakran idézett megfogalmazása, miszerint az istentiszteleten „ne más történjék, mint az, hogy maga a mi kedves Urunk az ő szent szava által velünk beszél, mi pedig fordítva: vele beszélünk az imádságban és a dicsérő énekben”²⁷⁰, bár formai elemeket említ, mélyen a reformáció korának istentiszteletteológiai problémáját fogalmazza meg. Az Isten igéjének elhallgatása, a mise evangéliumellenes elemekkel való bővítése és érdemszerző volta – amelyeket Luther mint a középkori mise-gyakorlat három legnagyobb visszaélésének tart²⁷¹ – ebben az összefüggésben már nem formai hiányosság, hanem a liturgia nélkülözhetetlen dialógusjellegének eltorzítója. Luther értelmezése szerint azt kell tehát mondanunk, hogy az evangéliumi mise lényege, pozitív teológiai identitása, hogy benne helyreáll az katabázis és az anabázis sorrendje, a fogadás és az adakozás egysége.²⁷² Ezt azonban nem tekintjük csupán a mise áldozati karaktertől való megfosztásából vagy éppen az igehirdetés fontosságának hangsúlyozásából következő eredménynek, hiszen ezek önmagukban csak a katabázis fontosságát hangsúlyoznák, míg Luther megfogalmazása sokkal inkább arra mutat, hogy a kettő egysége az, ami megfelel az evangéliumi karakternek. Luther

²⁶⁷ KUPSCH 2017, 86-87. o.

²⁶⁸ JÁROSI 1998, 82. o.

²⁶⁹ PRÖHLE 2005, 82. o.

²⁷⁰ WA 49: 588. o.; LVM 6: 465. o.

²⁷¹ WA 12: 35-37. o. LVM 3: 206. o.

²⁷² ARNOLD 2017, 57-73. o.

számára az istentisztelet Isten szolgálatát jelentette, azaz Isten szeretetteljes áldászállását emberbarát formában, amely mint élő dialógus az Isten és az ember találkozásának az alkalma, így annak mindenki számára érthetőnek és átélhetőnek kell lennie. Az istentisztelet belső magva az ígéret és a hit kettősségében ragadható meg, amely ily módon a hálaadás felé vezet, és amelyben az ige és a szentség kölcsönösen egymásba fonódik. Az úrvacsora nem csupán utalás, hanem esemény, ahogyan az is esemény, ahogyan az istentiszteleten felhangzó külső ígét (*verbum externum*) a Szentlélek munkája belső igévé (*verbum internum*) formája, vagy éppen a zene az ige hirdetőjévé lesz. Az istentiszteleten az áldás a Szentháromság Isten jövőt megnyitó hatalmának a szava, ahol a forma szabadságában is Jézus Krisztus áll a középpontban.

Luther *Formula Missae* című irata úgy beszél a miséről, mint aminek a középpontjában Krisztus rendelése, vagyis a szereztetés ígéje áll,²⁷³ amely Luther értelmezésében azt fejezi ki, hogy maga Krisztus a végrendelkező, aki a hívőknek adta a végakarátát. A gyülekezet az úrvacsora ünneplésével a Krisztus által elrendelt végrendeleti aktust hajtja végre, amelyben Krisztus maga adja át a híveknek az evangélium tartalmának summáját: „érettetek adatott” (*pro vobis datur*).²⁷⁴ Luther ebben az összefüggésben beszél úgy az ordinárium énekeiről, mint amelyek ennek a szóesemények egyfajta kiegészítései, és amelyeket a hit igaz kifejeződéseiként jellemzett, és az egyház dicséretet érdemlő imádságos kincseinek tartott.²⁷⁵ Így láthatjuk meg, hogy az istentisztelet lényege Luther szerint a katabázis és az anabázis, azaz a fogadás és az adakozás egysége,²⁷⁶ mert az istentisztelet Isten szolgálata közöttünk, amely hitet teremt és képessé tesz bennünket arra, hogy Isten szolgálatában éljünk.²⁷⁷ Az ordinárium minden éneke tehát válasz Isten cselekedetére, azaz az imádat (*adoratio*) kifejeződése (4. ábra).²⁷⁸

²⁷³ NEIJENHUIS 1999, 23. o.

²⁷⁴ SCHWARTZ 1992, 340-364. o.

²⁷⁵ WA 19: 206-207. o. vö. VAJTA 1952, 48-49. o.

²⁷⁶ ARNOLD 2017, 59-60. o.

²⁷⁷ Uo. 57. o.

²⁷⁸ HAFENSCHER 2010, 90. o.

Kyrie		Irgalom
Gloria		Dicsőség
Credo		Szentség
ADORATIO	VERBA TESTAMENTI	„PRO VOBIS”
Sanctus		Szentség
Benedictus		Dicsőség
Agnus Dei		Irgalom

4. ábra

Luther *Deutsche Messe* című irata a már meglévő evangéliumi liturgikus paradigma mellett nem teremtett újat, hanem azt nemzeti nyelv kontextusába helyezte,²⁷⁹ amely magával hozta egy azzal kompatibilis,²⁸⁰ egészen új zenei, kompozíciós és fordítói nyelv megteremtését.²⁸¹ Azzal, hogy Luther az Agnus Dei dallamát is az első tónus alapján alakítja ki²⁸² valójában szintén saját teológiai koncepciójának felel meg, amely révén a kompozíciós árnyalatoknak az evangéliumi igazságot kifejező használata az egész iratot áthatja. Az, hogy a Kyrie dallamát az Agnus Dei újra felhasználja, valamint hogy az evangéliumi tónus nem csupán a lektciókban, hanem a szereztetési ige zenei anyagában is megjelenik, az azt evangéliumi állítás lényegét hivatott közvetíteni a zenei hermeneutikai értelmezés szerint, hogy a mise valójában egységes szentségi esemény, amelynek a középpontjában a hit általi megigazulás áll, nem engesztelő áldozat.²⁸³ Luther rendjében a liturgia két hagyományos része úgy képez egységet, hogy az igei és a szentségi rész egyaránt a bűnbocsánat és a kegyelem hirdetését fejezi ki, amit a Kyrie és Agnus Dei hármas szerkezetű formába rendezett irgalmasságért való könyörgése keretez, mellyel Luther lenyűgöző zenei szimmetriát teremtett a *Deutsche Messe* számára (5. ábra).²⁸⁴

Kyrie („Uram, irgalmazz”) > hármas szerkezet	1. tónus
Verba Evangelii	5/6. tónus
CREDO („Mi valljuk, hiszünk Istenben...”) SZENTHÁROMSÁG	
Verba Testamenti	5/6. tónus
Agnus Dei („...irgalmazz nekünk”) > hármas szerkezet	1. tónus

5. ábra

²⁷⁹ WA 19: 72. o.; LMM 4: 442. o.

²⁸⁰ WA 18: 123. o.

²⁸¹ BAKER 2023, 7-8. o.

²⁸² MAHRENHOLZ 1960, 163. o.; BRODDE 1961, 420. o.

²⁸³ BAKER 2023, 10. o.

²⁸⁴ LEAVER 2017, 185-186. o.

Az evangéliumi mise énekei azért fejezhetik ki az evangélikus istentisztelet pozitív liturgiai identitását, mert a zene és az ének liturgiában betöltött funkcióját teológiai megközelítésben az *adoratio* szóval jellemezhetjük,²⁸⁵ amely az istentisztelet anabatikus egységei közé sorolható, és amely abból fakad, hogy az ember válaszol Isten kijelentésére, tehát a katabázis következménye. Ily módon minden olyan liturgiai törekvés, amely kizárólag az egyiket hangsúlyozza, felborítja e kettő egységét. Vajta Vilmos figyelmeztetése, miszerint Luther miseáldozatot illető kritikája olyannyira beárnyékolja a reformátor miseliturgiával kapcsolatos gondolatait, hogy sokszor megfedkezünk arról, hogy milyen pozitívan beszélt a liturgia szépségéről, gazdagságáról, értékeiről,²⁸⁶ így módon arra mutat rá, hogy az istentisztelet adoratív karakterét legalább annyira hangsúlyoznunk szükséges, mint a predikatív jellegét. Az evangéliumi mise öt éneke, az ordinárium éppen ezért válhat az evangélikus liturgiai identitás új paradigmájává, mert azok teológiai egysége éppen az *adoratio* aktusában ragadható meg.²⁸⁷

²⁸⁵ GÁNCs 1965, 16. o.

²⁸⁶ VAJTA 1952, 48-49. o.

²⁸⁷ HAFENSCHER 2010, 90. o.

VI. BIBLIOGRÁFIA

VI.1. Rövidítések

BSELK = *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherische Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1952.

LVM = Csepregi Zoltán et. al. (szerk.): *Luther válogatott művei*. 2-9. köt. Luther Kiadó, Budapest, 2011-2024.

WA = *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe („Weimarer Ausgabe“)*. 1-73. köt. Böhlau Verlag, Weimar, 1883-2009.

RW = GIBSON, Jonathan – EARNGEY, Mark (szerk.): *Reformation Worship. Liturgies from the Past for the Present*. New Growth Press, 2018.

EKO = SEHLING, Emil et. al. (szerk.): *Evangelische Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. I-XXIV. köt. 1902-2017.

EG = *Evangelisches Gesangbuch*. Evangelischer Presseverband für Bayern und Keysseltz GmbH, München, é. n.

EÉ = *Evangelikus Énekeskönyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2017.

GyLK = *Gyülekezeti Liturgikus Könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

LK = *Evangelikus istentisztelet – Liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

WEALE-BOHATTA = BOHATTA Hanns – WEALE William H. James (szerk.): *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium ritus Latini ab anno MCCCCLXXV impressorum*. Quaritch, London, 1928.

WML 6 = *Works of Martin Luther with Introductions and Notes*. The Philadelphia Edition. 6. köt. Muhlenberg Press, Philadelphia, é. n.

Rationale = DURAND, William: *Rationale IV. On the Mass and Each Action Pertaining to it*. Brepols Publishers, Turnhout, 2013.

Agenda = *Agenda. Das ist Kirchen-Ordnung, wie sich die Pfarrherren und Seelsorger in ihren Ämtern und Diensten verhalten sollen. Für die Diener der Kirchen in Hertzog Heinrich zu Sachsen*. Leipzig, 1712.

VOPELIUS = VOPELIUS, Gottfried: *Leipziger Gesangbuch*. Leipzig, 1682.

LKA = *Leipziger Kirchenandachten, darinnen der Erste Teil das Gebetbuch, der Ander Teil das Gesangbuch*. Würdig, 1694.

LKS = *Leipziger Kirchenstaat. Das ist deutlicher Unterricht vom Gottesdienst in Leipzig*. Leipzig, 1710.

KK = REUSS András (sorozatszerk.): *Konkordiakönyv*. 1–5. köt. Luther Kiadó, Budapest, 2015-2021.

VI.2. Szakirodalom

- AMELN, Konrad: „All Ehr und Lob soll Gottes sein” Ein deutsches Gloria – von Martin Luther? In: Ameln, Konrad – Fechner, Jörg-Ulrich – Völker, Alexander: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Lutherisches Verlagshaus, Hannover, 1988. 38-52. o.
- ARNOLD, Jochen: Bachs Kantaten als gottesdienstliche Quellen Theologische Entdeckungen und liturgische Gestaltungsaufgaben In: Jochen Arnold – Anne Gidion – Kathrin Oxen – Helmut Schwier (kiad.): *Mit Bach predigen, beten und feiern Kantatengottesdienste durch das Kirchenjahr*. Evangelische Verlag, Leipzig, 2018. 17-31. o.
- ARNOLD, Jochen: Luthers Theologie des Gottesdienstes. Ein Beitrag in gegenwärtigen liturgischen Diskursen In: Zimmerling, Peter – Ratzmann, Wolfgang – Armin, Kohnle (kiad.): *Martin Luther als Praktischer Theologe*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2017. 56-73. o.
- BAKER, Daniel G.: The False Dichotomy of Formula Missae and Deutsche Messe. *Logia. A Journal of Lutheran Theology*. 32. évf. (2023) 2. sz. 7-12. o.
- BENCE Gábor: „Jer, keresztyének szent kara!” Evangélikus Sanctus-énekvers. *Magyar Egyházzene* 18. évf. (2011) 4. sz. 403-408. o.
- BEYER, Aurél: *Ágendatanulmány (1958)*. Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház, Kolozsvár, 2014.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2004.
- BJORK, David A.: The Kyrie Trope. *Journal of the American Musicological Society* 33. évf. (1980) 1. sz. 1-41. o.
- BLOCK, Johannes: *Wir glauben all an einem Gott*. In: Hahn, Gerhard – Henkys, Jürgen *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6-7. köt. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 63-68. o.
- BOE, John: Rhythmical Notation in the Beneventan Gloria Trope „Aureas Arces”. In: Carapetyan, Armen (kiad.): *Musica Disciplina. Yearbook of the History of Musik*. American Institute of Musicology, San Silvestro, 1975. 5-42. o.
- BOËS, Alfred: Die reformatorischen Gottesdienste in der Wittenberger Pfarrkirche von 1523 an und die „Ordnung der gesenge der Wittembergischen Kirchen” von 1543/44. In:

- Ameln, Konrad – Mahrenholz, Christhard – Müller, Karl Ferdinand (kiad.): *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1959. 1-40. o.
- BOND, Ann: Plainsong in the Lutheran Church. 3. Organ Music, 1600-1750. II. *The Musical Times* 114. évf. (1973) 11. sz. 1114-1118. o.
- BRAUER, James L.: *Luther's Hymn Melodies Style and form for a Royal Priesthood*. Concordia Seminary Press, 2016.
- BRÄUER, Siegfried (kiad.): *Thomas Münzer. Deutsche Evangelische Messe 1524*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1988.
- BRODDE, Otto: Evangelische Choralkunde. Der gregorianische Choral im evangelischen Gottesdienst. In: Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter (kiad.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes* 4. köt. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1961. 1-46. o.
- BRUNNER, Peter: *Der Gottesdienst an Sonn- und Feiertagen. Untersuchungen zur Kirchenagende*. Bertelsmann Verlag, Gütersloh, 1949.
- BRUNNER, Peter: Die Wormser deutsche Messe In: Wendland, Heinz-Dietrich (kiad.): *Kosmos und Ekklesia*. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1953.
- Cantate! Énekeljete! 101 egyházi ének dallama*. Evangélikus Egyházegyetem, Budapest, 1950.
- CORNEHL, Peter: Evangelischer Gottesdienst von der Reformation bis zur Gegenwart. In: Müller, Gerhard et. al. (kiad.): *Theologische Realenzyklopädie*. 14. köt. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1985. 54-85. o.
- DEEG, Alexander – PLÜSS, David: *Liturgik*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2021. (Lehrbuch Praktische Theologie 5.)
- DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 14. köt. Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- DIÓSI Dávid: A Sanctus éneklésének történeti háttére a kezdetektől a többszólamúság kialakulásáig. Egyházzene és liturgiátörténeti visszapillantás. *Studia Theologica Transsylvaniensia* 12. évf. (2009) 1. sz. 23-62. o.

- DOLHAI Lajos: A liturgia tanúságtétele az angyalokról. *Praeconia* 10. évf. (2015) 1. sz. 5-14. o.
- DRASKÓCZY László: *Himnológia*. Kézirat, Pápa, 2001.
- DÜRR, Alfred: *Johann Sebastian Bach kantátái*. Zeneműkiadó, Budapest, 1982.
- ECSEDI Zsuzsanna: *Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Kutatócsoport, Budapest, 2006.
- FALCONER, Keith: Early versions of the Gloria trope: Pax sempiterna Christus. *Journal of the Plainsong & Mediaeval Music Society* 7. évf. (1984) 1. sz. 18-27. o.
- FEKETE Ágnes: *Liturgia és idő. A magyar református istentiszteleti gyakorlat egy 1968-as és egy mai felmérés tükrében*. Doktori értekezés. Kézirat, Budapest, 2013.
- FENDT, Leonhard: *Der lutherische Gottesdienst des 16. Jahrhunderts. Sein Werden und sein Wachsen*. E. Reinhardt, München, 1923.
- FÖLLMI, Beat: Liturgische Wegmarke. Das „Teutsch Kirchen ampt“, Straßburg 1524/1525. *Musik & Kirche* 94. évf. (2024) 1. sz. 26-28. o.
- FRANDSEN, Mary E.: The Hymn Repertory of the Dresden Court Chapel in the Later Seventeenth Century. In: Neijenhuis, Jörg et. al. (kiad.): *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2020. 149-168. o.
- GÁNC S Aladár: *A zene teológiája*. Kézirat, Nyíregyháza, 1965.
- GEBHARDT, Friedrich: Die musikalischen Grundlagen zu Luthers Deustcher Messe. In: Knolle, Theodor (kiad.): *Luther-Jahrbuch. Jahrbuch der Luther-Gesselschaft*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 1967. 56-169. o.
- HAFENSCHER Károly: *Liturgika. A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben. ökumenikus szellemben*. Luther Kiadó – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke, Budapest, 2010.
- HAFENSCHER Károly: Luther, Kálvin és az istentisztelet. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A lutheri reformáció ötszáz éves öröksége*. Luther Kiadó, Budapest, 2018. 187-201. o.
- HAFENSCHER Károly: Reformált mise? *Keresztyén Igazság* 2008a. / 2. 9-17. o.

- HENKEL, Mathias: Die Nürnberger deutsche Messe des Wolfgang Volprecht aus dem Jahr 1524. Transkription und Auswertung einer bislang unbekannten Handschrift aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Alexander Deeg et. al. (kiad.): *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2013. 68-84. o.
- HERBST, Wolfgang (kiad.): *Evangelischer Gottesdienst. Quellen zu seiner Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1992.
- HOFHANSL, Ernst: Von Luthers „ordo missae” zur liturgischen Beliebigkeit. *Amt und Gemeinde* 67. évf. (2017) 1. sz. 29-50. o.
- HOFMANN, Andrea: Lieder in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts In: Arend, Sabine – Dörner, Gerald (kiad.): *Ordnungen für die Kirche – Wirkungen auf die Welt*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2015. 75-92. o.
- JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus liturgia megújodása történeti és elvi alapon*. Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület – Fraternitas Lelkészegyesület. Győr-Veszprém, 2010.
- JÁROSI Andor: Luther istentiszteleti reformja – Erdélyben. *Credo* 4. évf. (1998) 1-2. sz. 81-84. o.
- JENNY, Markus: *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*. Böhlau Verlag, Köln, 1985.
- JOSUTTIS, Manfred: Theologie des Gottesdienstes bei Luther. In: Wintzer, Friedrich (kiad.): *Praktische Theologie*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1982. 29-39. o.
- JUNGSMANN, Josef A.: *A szentmise*. Prugg Verlag, Eisenstadt 1977.
- KALB, Friedrich: *Grundriss der Liturgik. Eine Einführung in die Geschichte, Grundsätze und Ordnungen des lutherischen Gottesdienstes*. Claudius Verlag, München, 1965.
- KAMP Salamon: Johann Sebastian Bach és a kereszti teológiája. In: *A barokk kor interdiszciplináris megközelítése a Bach évforduló jegyében*. Szeged, 2001. 11-20. o.
- KAMP Salamon: Johann Sebastian Bach kantátái. *Credo* 4. évf. (1998) 3-4. sz. 14-20. o.
- KAMP, Salamon: Cantare amantis est – Aki szeret, az énekel. In: *Evangélikus Naptár 2014*. Luther Kiadó, Budapest, 2013. 58-63. o.
- KELLY, Thomas Forrest: Introducing the „Gloria in Excelsis”. *Journal of the American Musicological Society* 37. évf. (1984) 3. 479-506. o.

- KERESZTES Hajnalka: Zwingli liturgiája. *Sárospataki Füzetek* 15. évf. (2011) 4. sz. 71-82. o.
- KINCZLER Zsuzsanna: A felvilágosodás hatása az Egyház liturgikus életére – I. *Magyar Egyházzene* 17. évf. (2009) 4. sz. 405-420. o.
- KLAUS, Bernhard: Die Nürnberger Deutsche Messe. In: Ameln, Konrad – Mahrenholz, Christhard – Müller, Karl Ferdinand (kiad.): *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1955. 1-46. o.
- KOLDE, Theodor: Die erste Nürnberger evangelische Gottesdienstordnung. *Theologische Studien und Kritiken* 56. évf. (1883) 3. sz. 602-610. o.
- KOVÁCS László Attila: Luther és az istentisztelet. Az istentisztelet reformációja. *Keresztyén Igazság* 2014. / 4. 16-22. o.
- KRENTZ, Natalie: *Ritualwandel und Deutungshoheit. Die frühe Reformation in der Residenzstadt Wittenberg (1500–1533)*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2014.
- KUPSCH, Alexander: Luthers liturgischer Schriftgebrauch In: Zimmerling, Peter – Ratzmann, Wolfgang – Armin, Kohnle (kiad): *Martin Luther als Praktischer Theologe*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2017. 84-101. o.
- KÜSTER, Konrad: *Musik im Namen Luthers. Kulturtraditionen seit der Reformation*. Bärenreiter-Verlag, Kassel, 2016.
- LEAVER, Robin A.: *Bach Studies. Liturgy, Hymnology, and Theology*. Routledge, London – New York, 2021.
- LEAVER, Robin A.: J. S. Bach's Parodies of Vocal Music Conservation or Intensification? In: Sanders, Reginald L. – Peters, Mark A.: *Compositional Choices and Meaning in the Vocal Music of J. S. Bach*. Lexington Books, Lanham – Boulder – New York – London, 2018. 177-203. o.
- LEAVER, Robin A.: *Luther's Liturgical Music. Principles and Implications*. Fortress Press, Minneapolis, 2017.
- MAHRENHOLZ, Christhard: *Musicologia et liturgica*. Bärenreiter Verlag, Kassel-London-New York, 1960.
- MCCORD, D. James I.: Istentisztelet a református egyházban. *Theologiai Szemle* 16. évf. (1973) 1-2. sz. 26-28. o.

- MEYER, Hans B.: *Luther und die Messe*. Verlag Bonifacius-Druckerei, Paderborn, 1965.
- MÜHLMANN, Sieghard: Formula Missae et communis pro ecclesia. In: Delius, Hans-Urlich (kiad.): *Martin Luther Studienausgabe*. 1. köt. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1979. 365-386. o.
- MÜLLER, Karl Ferdinand: Ordinarium Missae. In: Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter (kiad.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 2. köt. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1955. 1-46. o.
- NEIJENHUIS, Jörg: Luthers Deutsche Messe als Ermöglichung des Eucharistiegebetes. Eine Auseinandersetzung mit Dorothea Wendebourgs Beitrag: Den falschen Weg Roms zu Ende gegangen? In: Bieritz, Karl-Heinrich et. al. (kiad.): *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999. 9-39. o.
- NEUMANN, Werner – SCHULZE, Hans-Joachim (szerk.) *Bach-Dokumente*. 1. köt. VEB Deutscher Verlag für Musik, Leipzig, 1963.
- PAHL, Irmgard (kiad.): *Coena Domini* 1. köt. *Die Abendmahlsliturgie der Reformationskirchen im 16. / 17. Jahrhundert*. Universitätsverlag, Freiburg, 1983.
- PALISCA, Claude V.: *Barokk zene*. Zeneműkiadó, Budapest, 1976.
- PAP Ferenc: *Az egyházi év*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.
- PAP Ferenc: Pronaus és confessio generalis In: Bajáki Rita et. al. (szerk.): *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 2017. 343-346. o.
- PETZOLDT, Martin: Liturgie und Musik in den Leipziger Hauptkirchen. In: Wolff, Christoph – Koopman, Ton (szerk.): *Die Welt der Bach-Kantaten*. 3. köt. *Johann Sebastian Bachs Leipziger Kirchenkantaten*. Bärenreiter – Metzler, Stuttgart, 1999. 69-93. o.
- PETZOLDT, Martin: Zenés hittan Bach h-moll miséjének Credo tételéhez. In: Kamp Salamon (szerk.): *Bach tanulmányok* 7. Magyar Bach Társaság, Budapest, 2000. 4-18. o.
- PISK, Paul A.: The Life and Works of Heinrich Schütz. *Concordia Theological Monthly* 1972. 376-388. o.

- PREUL, Rainer: *Luther und die Praktische Theologie. Beiträge zum kirchlichen Handeln in der Gegenwart*. N. G. Elwert Verlag, Marburg, 1989.
- PRÖHLE Károly (szerk.): *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára*. Luther Kiadó, Budapest, 2018.
- PRÖHLE Károly: A reformáció ajándéka az evangélikus istentisztelet. In: Uő.: *Hitből élünk*. Magánkiadás, Budapest, 2005. 81-82. o.
- PRÖHLE Károly: *Hitvallásiismeret*. Kézirat, Budapest, 1985.
- RAJECZKY Benjamin: *Mi a gregorián?* Zeneműkiadó, Budapest, 1981.
- RASCHZOK, Klaus: *Lutherische liturgische Identität. Zur Phänomenologie des liturgisch-räumlichen Erlebens*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2020.
- RATCLIFF, Edward C.: The Sanctus and the Pattern of the Early Anaphora. *Journal of Ecclesiastical History* 1. évf. (1950) 1. sz. 29-36. o.
- REUSS András: Észrevételek az új liturgiáról gyülekezeti kipróbálása idején. *Lelkipásztor* 2004. (79. évf.) 6. sz. 222-225. o.
- SCHLAGER, Karlheinz: Trinitas, unitas, deitas – a trope for the Sanctus of Mass. *Journal of the Plainsong & Mediaeval Music Society* 6. évf. (1983) 1. sz. 8-14. o.
- SCHMID, Bernhold: *Der Gloria-Tropus Spiritus et alme bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*. Hans Schneider, Starnberg, 1988.
- SCHMIDT, Eberhard: *Der Gottesdienst am kurfürstlichen Hofe zu Dresden. Ein Beitrag zur liturgischen Traditionsgeschichte von Johann Walter bis zu Heinrich Schütz*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1961.
- SCHMIDT, Wilhelm: Die Bremer Evangelische Messe 1525. In: Heyne, Bodo – Schulz, Kurd (kiad.): *Hospitium ecclesiae. Forschungen zur Bremischen Kirchengeschichte*. Walther Boettcher Verlag, Bremen, 1954. 52-85. o.
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: Die Eucharistie. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Bieritz, Karl-Heinrich: *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Evangelische Verlagsanstalt – Vandenhoeck & Ruprecht, Leipzig – Göttingen, 1995. 209-247. o.

- SCHULZ, Frieder: Christe, du Lamm Gottes In: Hahn, Gerhard – Henkys, Jürgen *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6-7. köt. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003c. 102-103. o.
- SCHULZ, Frieder: Kyrie eleison (1526) In: Hahn, Gerhard – Henkys, Jürgen *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6-7. köt. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003b. 15-16. o.
- SCHULZ, Frieder: Kyrie eleison (Straßburg 1524) In: Hahn, Gerhard – Henkys, Jürgen *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6-7. köt. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003a. 37-39. o.
- SCHWARTZ, Reinhard: Der hermeneutische Angelpunkt in Luthers Messreform. *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 89. évf. (1992) 3. sz. 340-364. o.
- SCHWEITZER, Albert: *Johann Sebastian Bach*. Breitkopf & Härtel Musikverlag, Leipzig, 1977.
- SENN, Frank C.: Martin Luther's Revision of the Eucharistic Canon in the Formula Missae of 1523. *Concordia Theological Monthly* 44. évf. (1973) 2. sz. 100-118. o.
- SMEND, Julius: *Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers deutscher Messe*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1896.
- SPOSATO, Jeffrey S.: *Leipzig After Bach. Church and Concert Life in German City*. Oxford University Press, New York, 2018.
- STALMANN, Joachim: *Wir glauben all an einem Gott* In: Hahn, Gerhard – Henkys, Jürgen *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6-7. köt. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 68-71. o.
- STILLER, Günther: *Johann Sebastian Bach und das Leipziger gottesdienstliche Leben seiner Zeit*. Bärenreiter-Verlag, Kassel-Basel, 1970.
- STORK-DENKER, Katrina: *Beteiligung der Gemeinde am Gottesdienst*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2008.
- STRÁNER Vilmos: Az Ágostai Hitvallás és az evangélikus istentisztelet. In: *Hitvallás és tudomány. Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás 400 éves jubileuma alkalmából*. Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem, Sopron, 1930. 69-82. o.

- TERRY, Charles Stanford: *Bach's Chorals*. 3. köt. *The Hymns and Hymn Melodies of the Organ Works*. University Press, Cambridge, 1921.
- VAJTA Vilmos: *Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1952.
- VAN DEUSEN, Nancy: Origins of a Significant Medieval Genre. The Musical „Trope” up to the Twelfth Century. *Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric* 3. évf. (1985) 4. sz. 245-267. o.
- VOLK, Ernst: *Ein feste Burg ist unser Gott. Evangelisches Glaubenszeugnis in Luthers Liedern*. Freimund-Verlag, 2017.
- WAGNER, Peter: *Einführung in die gregorianischen Melodien; ein Handbuch der Choralwissenschaft*. Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1911.
- WEISMANN, Eberhard: Der Predigtgottesdienst und die verwandten Formen In: Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter (kiad.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 3. köt. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1956. 1-97. o.
- WICZIÁN Dezső: Luther és az istentisztelet In: *Harc az evangélikus istentiszteletért. Az 1942. április 8-10-ig Győrött tartandó Országos Teológiai Napok első négy történeti előadása*. Baross Nyomda, Győr, 1942. 16-23. o.
- WOLF, Johannes: Luther und die musikalische Liturgie des evangelischen Hauptgottesdienstes. *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft* 3. évf. (1902) 4. sz. 647-670. o.
- WOLFF, Christoph: *Johann Sebastian Bach – A tudós zeneszerző*. Park Kiadó, Budapest, 2009.
- WOLFF, Christoph: *Johann Sebastian Bach Messe in h-Moll*. Bärenreiter Verlag, Kassel-Basel – London – New York – Praha, 2021.
- ZALATNAY István: 14 tétel az imádságról és a liturgiáról. In: Uő.: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019. 45-46. o.

VI.3. Internetes források

DRUMMOND, Andrew W: *Revolution Through Liturgy*. 2021.

https://www.andydrummond.net/muentzer/PDFs/drummond_liturgies.pdf

(Letöltés: 2023. november 19.)

EHRENSPERGER, Alfred: *Der Gottesdienst im nachreformatorischen, orthodoxen Zeitalter (ca. 1560–1700)*. 2004.

<https://www.gottesdienst-ref.ch/perch/resources/03-05-01-prot-orth-kopie.pdf>

(Letöltés: 2023. november 19.)